

e-ISSN: 2148-0494

derglabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi), Bahar 2020, Cilt:8, Sayı:1, 8:145-169

Geliş Tarihi: 06.04.2020

Kabul Tarihi: 13.05.2020

Araştırma Makalesi

Doi: <https://doi.org/10.33931/abuifd.714934>

Örfî İstisnanın (İnşallah) Bazı İbadet ve Akitlerdeki İzdüşümü

Murat Polat*

Öz

Usûl-i fıkıh, genel olarak hükümlerin teorik boyutunu, fūrû-i fıkıh ise pratik boyutunu ele alır. Fıkıh tarihi boyunca usûl-i fıkıh şemsiyesi altında pek çok kavram fūrû-i fıkıhta pratik hale gelmiştir. Bu kavramlardan birisi de örfî istisnadır. Örfî istisna (inşallah) şâri'in müslüman her bireyden hayatının bazı alanlarında kullanmasını istediği dini bir emirdir. Onunla arzu edilen her iş hedefine ulaşmakta, onsuz başlanan her bir iş ise akîm kalmanın yanında ilâhî emre karşı gelme ve isyan içermektedir. Bu sebeple müslüman bir birey için vazgeçilmez olan örfî istisnanın incelenip güncelleşmesi ve tartışmaya açılması son derece önem arz etmektedir. Bu araştırmada daha önce herhangi müstakil bir fikhî çalışmaya konu olmamış örfî istisna usûl ve fūrû-i fıkıh açılarından değerlendirmeye tabi tutulmuş, bazı önemli ve güncel fūrû-i fıkıh meselelerinde örfî istisnanın önemi vurgulanmak amaçlanmıştır. Bu amaç etrafında mezhep ve fakihlerin daha çok dikkat çeken görüş ve düşünceleri tipisel metotla sergilenmiş, örfî istisnanın bir müslüman için ne kadar önemli olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Meşîet, Örfî istisna, İnşallah, İbadet, Akit.

The Project of the Customary Exception (God Willing) in Some Worships and Contracts

Abstract

Usûl-i fiqh generally deals with the theoretical dimension of the provisions and fūrû-i fiqh deals with the practical dimension. Throughout the history of fiqh, many concepts have practiced under the umbrella of usûl-i fiqh. One of these concepts is the customary exception. Customary exception (God willing) is an ordered ritual, in which the poet asks every Muslim individual to use in some areas of his life. With it, every desired job achieves its goal, and every job that begins without it is inconclusive, as opposed to divine command and rebellion. For this reason, it is an utmost importance that the customary exception, which is essential for a Muslim individual is examined and updated and opened for discussion. In this study, the customary exception, which has not been subject to any independent jurisprudence before, has been evaluated in terms of usûl and fūrû-i fiqh, and it is aimed to emphasize the importance of customary exception in some important and current fūrû-i fiqh issues. Around this purpose, the views and thoughts of the sects and the jurists were exhibited in a typical way and it was concluded that the importance of the customary exception for a Muslim.

Keywords: Volition, Customary Exception, God willing, Worship, Convention.

* Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Hukuku Anabilim Dalı, m.polat05@hotmail.com

ORCID ID 0000-0003-1983-5588

Giriş

Kâinatta her şeyin oluşumu veya hareketi ilâhî iradeyle gerçekleşir. İlâhî irade dışında herhangi bir şeyin gerçekleşmesi olanaksızdır. Dolayısıyla kâinatta vuku bulan her şey ilâhî iradenin varlığına bir delil teşkil etmektedir. Fıkıh terminolojisinde ilâhî irade aynı zamanda “*meşîet-i ilâhî*” olarak da anılmaktadır. “*Meşîet*” (meşiyet), aslı “*şeyee*” (شيء) olan “*şâe*” (شاء) mâzi ve “*yeşâü*” (يشاء) muzâri fiilinin mastarıdır. Meşîet, lügatte “*icat ve irade etmek, mevcut olan şeyi talep etmek*” demektir.¹ İrade kavramıyla aynı anlamı taşıyan meşîet, iradeden daha özel anlam barındırması yönüyle ayrılır.² Bununla birlikte iradenin meşîetten daha özel bir anlam ifade ettiğini savunan dilciler de vardır. Onlara göre iradenin meydana geliş vakti gecikebildiği gibi gecikmeyebilirken; meşîette gecikme asla söz konusu değildir. Ayrıca irade, bir fiili yapmaya azmetmek ya da amacı tasavvur ettikten sonra terk etmek demektir ki, onun üzerine hayırlı, faydalı, lezzetli vb. şeyler terettüp edebilir. Buna karşın meşîet, bir fiili azmetmeye başlama anlamına gelmektedir.³ Keza meşîet-i ilâhî, Allah'ın ezeli bir sıfatı iken; ilâhî irade, kadim olan zatında hadîs bir sıfatıdır. Fakat her iki kavram Allah'a izâfe edildiğinde ise tek anlamda birleşir.⁴

Bir bireyin kendi cüz'î iradesini kullanarak küllî irade doğrultusunda önceden tasarladığı genel bir husustan bir veya birkaçının ayrı tutulması kadar doğal bir düşünce yoktur. Bu düşünce dil ve fıkıh terminolojisinde istisna olarak isimlendirilmiştir. Hal böyle iken “*meşîet*” ile istisna kavramlarının aynı fikhî çizgide bulunduğu görülmektedir. Şöyle ki, istisna sadece “*illâ*” (لا) ve diğer istisna edatlarına münhasır olan bir hal değildir. İstisna, bir kimsenin: “*Muhakkak bu işi yapacağım inşallah*” dediği örnekte olduğu gibi bazen “*meşîet*” kavramına “*ta'lik*” (تعليق)⁵ edilerek de yapılabilir.⁶ Hatta böyle bir kullanım insanlar arasında daha yaygındır. Böyle davranmakla insan, Allah'ın irade ve kaderî tekvin sıfatlarıyla kendi arasındaki bağlantıyı pekiştirmektedir.⁷ Hele hele bu konunun daha çok kelimelerle yakından ilişkisi de söz konusu olunca örfî istisnanın önemi katlanmaktadır. O halde mevzuyla yakından alakası olan istisnanın tarifi ve kısımlarına burada değinmekte fayda vardır.

İstisna sözlük anlamı itibarıyla “*dürmek, bükme, ayırıp uzaklaştırmak*” anlamlarına gelen “*sny*” (سني) kökünden türemiştir.⁸ İstilahî anlamı ise lafzın

1 Ebü'l-Bekâ Eyyüb b. Musa el-Kefevî, *Külliyât*, thk. Adnan Derviş (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 75.

2 Ebü Bekr b. Abdilkadir er-Râzî, “*Şeyee*”, *Muhtârü's-sihâh*, thk. Yusuf Şeyh Muhammed (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1419/1999), 171.

3 Ebü Hilal Hasan b. Abdullah b. Sehl el-Askerî, *Mu'cemü'l-furûk*, thk. Şeyh Beytullah Bayat (b.y.: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1412/1991), 35.

4 Kefevî, *Külliyât*, 75.

5 Ta'lik: Bir hukukî işlemin hükümlerinin yürürlüğe girmesinin veya yürürlükte olan hükümlerinin sonlandırılmasının gelecekte gerçekleşmesi muhtemel bir olaya bağlanmasına denir. Zekiyyüddîn Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 267.

6 Alâüddin el-Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi* (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiye, 1406/1986), 3/154.

7 Yâsir b. Hüseyin Berhâmî, *el-Furkân beyne ulemâi'r-Rahmân*, thk. Abdurrahmân b. Abdilkerîm (b.y.: Dâru'l-Minhâc, 1428/2007), 197.

8 Muhammed b. Muhammed Ebü'l-Feyz Zebidî, “*Sny*”, *Tâcu'l-arûs*, thk. Mecmûa mine'l-muhakkikîn (b.y.: Dâru'l-Hidâye, ts.), 37/ 295; Ebü'l-Hasan Seyfeddin Ali b. Muhammed el-Âmidî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. Abdürrezzâk Afîfî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, ts.), 2/292.

barındırdığı anlamların bazılarının muhtevâsından çıkarılması demektir.⁹ Usûlcü ve fakihler nezdinde genel olarak istisna; lafzî, hükmî ve mânevî olmak üzere üç kısımda mütalaa edilmektedir. İstisna edatı “*illâ*” (لا) ve diğer edatlarla “*ğayr*”, “*sivâ*”, “*hâşâ*”, “*adâ*”, “*halâ*” (غیر، سوی، حاشا، عدا، خلا) kelamın bazı fertlerini hükmün içerisine dâhil etmeyi menetmeye “*lafzî istisna*” adı verilmektedir.¹⁰ Lafzî istisna fıkıh terminolojisinde aynı zamanda hakiki veya vaz’î istisna olarak da adlandırılmaktadır. Cümlede istisna edatı “*illâ*” (لا) veya diğer edatlar bulunursa hakiki veya vaz’î istisnadan¹¹ söz edilebilir.

Hükmî istisna, herhangi bir akitte bazı aslî unsurların istisna edilmesine denir.¹² Bir kira akdinde işlemin sadece mal üzerine yapılıp kullanım hakkının akit boyunca istisna edilmesi bu tür istisnaya örnek olarak serdedilebilir.

İstisna edatı olmaksızın ilgili fert veya fertlerin hükmün dışına çıkarılmasına “*mânevî (örfî) istisna*”¹³ adı verilmektedir. Fıkıhî kaynaklar gözden geçirildiğinde mânevî istisna kavramının yerine örfî istisnânın daha çok tercih edildiği¹⁴ belirgin olarak göze çarpmaktadır. Bu sebeple araştırmada örfî istisna kavramı yeğlenmiş ve konular bu kavram üzere tasarlanmıştır. Ayrıca bu istisnaların her birisi usûl ve fûrû-i fıkıh kaynaklarında fazlaca yekûn teşkil ettiği için bu araştırmada günümüze hitap etmesi yönüyle güncel bir konu olan ve insanlar arasında sıkça kullanılmasıyla teamül haline gelen örfî istisna konusu ve bu bağlamda dikkat çeken bazı önemli fıkıhî konular ele alınmıştır. Zira örfî istisnânın ibadetler başta olmak üzere haber, yemin, nezir, talâk, vaat, akit vb. konularda çokça kullanıldığı görülmektedir.¹⁵

Araştırmanın yöntemine gelince, bu araştırmada bir grubun içerisinde bulunan görüşlerin en belirgin olanının kuvvetli çizgilerle belirtilmesi anlamına gelen tipset yöntem¹⁶ kullanılmıştır.

1. Örfî İstisna Kavramı

Örfî istisna konusu tanımı, meşruiyeti, önemi, hükmü, yapıldığı meclis, telâfi süresi, şartları, anlamdaş cümle ve kelimeler ve sonuçları olmak üzere birkaç başlık altında incelemeye tabi tutulabilir.

⁹ Sa’dî Ebû Ceyb, *el-Kâmûsu'l-fikhî* (Suriye: Dâru'l-Fikr, 1413/1993), 52; Ebu'l-Abbas Ahmed b. İdrîs b. Abdîrahmân el-Karâfî, *ez-Zehîre fi'l-fikh*, thk. Muhammed Hacî (Beyrut: Daru'l-Garb, 1414/1994), 4/21.

¹⁰ Sa’düddin Mes’ûd b. Ömer Teftâzânî, *Şerhu't-Telvîh ale't-Tavzîh* (Mısır: Mektebetü Sabîh, ts.), 2/40. Bu tanımla aslında Hanefîler istisnaya “*çıkarmak*” değil “*menetmek*” anlamı yüklemişlerdir. Geniş bilgi için bk. Teftâzânî, *Şerhu't-Telvîh*, 2/40; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi*, 3/154.

¹¹ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi*, 3/153-54.

¹² Celâlüddîn es-Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir* (Beyrut: Dâru'l-Kütüb, 1410/1990), 380.

¹³ Şemseddin Muhammed ed-Düsûkî, *Hâşiyetü'd-Düsûkî ala's-Şerhi'l-kebîr* (b.y.: Dâru'l-Fikr, ts.), 3/411.

¹⁴ Bk. Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi*, 3/153-54; Sa’dî Ebû Hubeyb, *el-Kâmûsu'l-fikhî* (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1408/1988), 53; Vizâratü'l-evkâf ve's-şüûnî'l-islâmiyye, “İstisna”, *Mevsûatü'l-fikhiyye* (Kuveyt: Dâru's-selâsil, 1427/2006), 3/189; Kefevî, *Külliyât*, 1125.

¹⁵ Vizâratü'l-evkâf, “İstisna”, 3/187.

¹⁶ Tipset Yöntem: Bir grubun içerisinde bulunan argümanların en belirgin olanını kuvvetli çizgilerle göstermektir. Wilhelm Dilthey, *Hermeneutik ve Tin Bilimleri*, çev. Doğan Özlem (İstanbul: Notos Kitap, 2012), 78.

1.1. Tanımı

Örfî istisna, bazı fukaha tarafından şöyle tarif edilmiştir: "*Söz konusu istisna edatları zikredilmeden 'inşallah' sözüyle cümlelerin kurulmasıdır*".¹⁷ Mamafih bir cümle hem inşallah hem de istisna edatlarından herhangi birisi zikredilerek kurulursa örfî istisnanın hakiki veya vaz'î istisna şekline dönüşebileceği söylenebilir. Ancak toplum nazarında -sözü uzatmadan olsa gerek- böyle uzun kelimeli bir istisnanın yerine "*Allah dilerse, yardımını esirgemezse, nasip ederse, izin verirse... bu işi yapacağım*", gibi kısa kelimeler kullanılmış ve bu kelimeler de örf ve âdet haline gelmiştir.¹⁸ O halde bu tür kelimeler de örfî istisna olarak adlandırılabilir. Çünkü her bir konuşan kişi ibâdât, muâmelât, ikrar ve diğer tasarruflarında yemini kendi örfüyle bütünleştirmekte, din ise bu örfün şeriata uygun olanlarını onaylamakta, sonuçta bu alana mahsus yerleşik bir örf meydana gelmektedir.¹⁹

Bunun yanında "*bu avlu onun, bu avlu içerisindeki ev ise benimdir*" sözü de örfî istisna barındırmaktadır. Aslında bu sözle "*Avlunun tamamı onundur, ancak bu ev hariç*" denilmek suretiyle söz kuvvetlendirilmek ve örfî istisnaya dikkat çekilmek istenmiştir.²⁰

Örfî istisna mecazî anlamca da "*inşallah*" demektir. Çünkü o, şart ve şarta bağlı (meşrut) bir özellik taşır. Bu sebeple şart, istisna olamaz. Şart ile istisna arasındaki ilişkiye gelince şart meşruttan şart olmayan durumları çıkarandır. Sonuç olarak şart bazı durumları, istisna ise bazı şahısları muhtevastan çıkararak anlam taşır. Bu yönüyle şart, istisna olarak isimlendirilebilir. Bu görüşü Hz. Peygamber'in "*Yemin eden ve ardından istisna getiren kimse hiç yemin etmeyen kimse gibidir*"²¹ hadisi desteklemektedir. Hz. Peygamber bu hadisinde aslında şart ile mecazî istisnanın aynı şeyler olduğunu dile getirmek istemiştir.²² Ayrıca Hanefî fakih Hafâcî (ö. 1069/1659) de taşıdığı özellikler sebebiyle örfî istisnanın hem lügat hem de kullanım açısından şart anlamına geldiğini ileri sürmüştür.²³

Örfî istisnaya şartın örtüştüğü bir diğer nokta ise kurulan cümlelerin sonundaki hükmü değiştirmeleridir. Zira fıkıh usûlündeki genel bir kaideye göre kelamın başı, sonuna bağlıdır. Kelamın sonunu ise istisna ve şart değiştirebilmektedir. Konuyu bir örnekle somutlaştırmak gerekirse, bir koca eşine: "*Sen boşsun, bu eve girersen*" veya "*Sen boşsun, inşallah*" dedikten sonra şart veya istisna gerçekleşmeden kadın vefat ederse her ikisinin de mevcudiyeti olayı gerçekleştirmeye münhasır olması veçhiyle talâk vâki olmaz. Buna karşılık koca, eşine ismini söylemeden: "*Sen üç*

¹⁷ Muhammed Alâuddîn İbn Âbidîn, *Reddül-Muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1412/1992), 3/374.

¹⁸ Söz konusu cümlelerin Arapça olarak ifadesi şöyledir: " لا أفعل كذا إلا أن يشاء الله أو لأفعلن كذا إلا أن يشاء الله، إن يسر Vizâratü'l-evkâf, "İstisna", 3/184.

¹⁹ Karâfî, *ez-Zehire*, 4/ 22; İbn Âbidîn, *Reddül-Muhtâr*, 3/374.

²⁰ Düsûkî, *Hâşiyetü'd-Düsûkî*, 3/411.

²¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid b. Mâce, *Sünen-i İbni Mâce*, thk. M. Fuad Abdülbaki, (b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, ts.), "Kefârât", 6 (No. 2104). Söz konusu hadisi İbn Mâce, Ebû Hureyre'den "من حلف فقال: إن شاء الله فله ثيباه" şeklinde rivayet etmiştir.

²² Ebu'l-Abbas Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Karâfî, *el-Furûk* (b.y.: Âlimü'l-Kütüb, ts.), 3/72; Kemâlüddin Muhammed İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr* (b.y.: Dâru'l-Fikr, ts.), 4/ 135. Bazı alimler örfî istisnayı kelamı ta'dil etmesi sebebiyle "ta'dil" istisna olarak da adlandırmaktadırlar. Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi*, 3/154.

²³ Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed el-Hafâcî, *Hâşiyetü's-Şihâb alâ tefsîri'l-Beydâvî* (Beyrut: Daru Sâdır, ts.), 6/ 89; İbn Âbidîn, *Reddül-Muhtâr*, 3/366.

defa boşsun" der, akabinde kadın vefat ederse cümlenin hükmünü değiştiren bir şey olmadığı ve kadının da hükmü değiştiren bir etken sayılmadığı için talâk vâki olur.²⁴

1.2. Meşruiyeti ve Önemi

Örff istisna, adı bizzat Şâri' tarafından konulmuş tevkîfi²⁵ bir hüviyet taşımaktadır. Şöyle ki, Kur'an'da "Şüphesiz biz, vaktiyle "bahçe sahipleri"ne belâ verdiğimiz gibi, onlara (Mekkeli inkârcılara) da belâ verdik. Hani o bahçe sahipleri, sabah erkenden (fakirler gelmeden) bahçenin ürünlerini devşirmeye yemin etmişlerdi. (Bunu tasarlarlarken) istisna da yapmıyorlardı ("İnşallah" demiyorlardı)"²⁶ meâli şerifinde zikri geçen "*istisna yapmadılar*" sözü, "*inşallah demediler*" anlamına gelmektedir.²⁷

Örff istisnaya ilgili başka bir âyet ise şöyledir: "Hiçbir şey hakkında sakın "yarın şunu yapacağım" deme! Ancak, "Allah dilerse yapacağım" de. Unuttuğun zaman Rabbini an ve "Umarım Rabbim beni, bundan daha doğru olana ulaştırır" de"²⁸ âyeti örff istisnanın meşîet-i ilâhîye ta'likinin meşruiyetine delil teşkil etmektedir. Söz konusu âyet Hz. Peygamber'in, kâfirlerin bazı sualler sormaları üzerine hiçbir istisnada bulunmadan onlara: "*Bunların cevabını size yarın vereceğim*" diye karşılık vermesi sebebiyle nazil olmuştur. Allah Teâlâ on beş günlük fetret-i vahiyden sonra bu âyeti indirerek kendisine bir ikazda bulunmuştur. Bu âyetle Allah, Hz. Peygamber'e herhangi bir işi yarın yapmaya niyetlendiğinde örff istisnayı da bu işe dâhil etmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Böylelikle kişi verdiği haberi gerçekleştireceğini kesin olarak ifade etmemiş olur. Bu bağlamda bir kişi: "*Ben bu işi mutlaka yapacağım*" der, sonra da ölüm veya herhangi bir engel sebebiyle yapmazsa yalancı olur. Fakat aynı kişi: "*Ben bu işi inşallah yapacağım*" derse bu durumda haber verdiği şeyi muhakkak gerçekleştireceğine dair söz vermemiş olur.²⁹

Örff istisnanın meşruiyetine dair hadisten bir örnek vermek gerekirse, Hz. Peygamber'in "*Her âdemoğlunun kalbi Allah Teâlâ'nın parmaklarından iki parmağı arasındadır. Onu sebat ettirmek istediği zaman sebat ettirir, döndürmek istediği zaman da döndürür*"³⁰ hadisindeki "*istediği zaman*" kaydı örff istisnanın hadislerdeki mevcudiyetine atıfta bulunmaktadır.

Bu bilgiler ışığında bir kimse eşine: "*Sen bir talâkla boşsun inşallah, sen iki talâkla boşsun Allah dilemezse*" şeklinde bir cümle kurarsa her iki durumda da talâk meydana gelmez. Birincisinde talâk, örff istisna amel ettiğinden; ikincisinde ise cümle meşîet-i ilâhînin olmayışına ta'lik edildiğinden gerçekleşmez. Hâlbuki Allah'ın her fiilin gerçekleşmesini dilediği gibi talâk fiilinin de gerçekleşmesini dilemesi herkesçe

²⁴ İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr*, 3/287.

²⁵ Tevkîfi: İsmi bizzat şâri' tarafından konulan şey demektir. Mahmûd Abdurrahmân Abdülmün'im, *Mu'cemü'l-mustalahât* (b.y.: Dâru'l-Fazîle, ts.), 1/497.

²⁶ *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), el-Kalem 68/17-18.

²⁷ İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadir*, 4/136-37; İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr*, 3/366.

²⁸ el-Kehf 18/23-24. Örff istisnanın varlığına delalet eden başka âyetler için bk. el-Mâide 5/48; Hûd 11/33, 107; el-A'râf 7/89; Yusuf 12/99; el-Kehf 18/69; Âli İmrân 3/6, 26; el-En'âm 6/125.

²⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Berdûnî (Kâhire: Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye, 1383/1964), 10/ 385; Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *et-Tefsîru'l-kebir* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 1420/1999), 21/ 450.

³⁰ Ebü'l-Hüseyn b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-şâhih*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), "Kader", 3; Ebû İsa Muhammed b. İsa Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Mısır: y.y., 1395/1975), "Deavât", 96 (No. 3522).

bilinen bir gerçektir. Fakat koca, meşîet-i ilâhî olmaksızın boşama fiilini gerçekleştirmek istemiştir. Bu ise olayın vukuunu iptal etmekte³¹ ve söz nükte olmaktan öteye gitmemektedir.³² Buradan hareketle örfî istisnanın kurulan her bir yargı cümlesi için zaruri olduğu söylenebilir. Çünkü meşîet-i ilâhînin "Bir şeyi dilediği zaman, O'nun emri o şeye ancak "Ol!" demektir. O da hemen oluverir"³³ âyeti kerimesi çerçevesinde düşünüldüğünde gerçekleşmesi kesinlik arz eden bir olgudur. O halde insana gerçekleşmesini istediği her bir olayın zımında inşallah sözünü söylemesi, söylememesi durumunda ise o olayın gerçekleşmeyeceğini kesin olarak bilmesi düşer.³⁴ Zaten müminlerin nazarında herhangi bir işin evvelinde meşîet-i ilâhînin çokça zikredilmesinden dolayı "*ism-i mevsûl*"³⁵ olduğu ve zamanla örf haline geldiği bir gerçektir.³⁶ Bu şekilde davranan müminler Allah'ın iradesinin kendi iradelerinden daha üstün ve galip olduğunu kabullenmekte ve yalancı pozisyonuna düşmekten kurtulmaktadırlar.³⁷

İslâm şeriatında istisna, aslında ümmetin yararı gözetilerek konulmuş bir çözüm yoludur. Zira şeriatta bir şeyi veya birisini alternatif bir çözüm için kullanmamak veya başkasının selameti için akdedilen sözü bozmamak asıl iken, şeriat istisnayı, yapılan bağlayıcı yemin için bir çıkış kapısı tayin etmiştir. Şu kadar var ki, çıkış kapısı olmayan nezir kefâretinin yemin kefâretiyle çözüme kavuşturulması, nezrin yeminle eşitlendiği izlenimi oluşturmaktadır.³⁸ Kaldı ki örfî istisnanın akdedilen bir yemin için çıkış yolu veya kefâret olabileceği konularının bazı fukaha arasında tartışılması³⁹ bu düşünceyi ispatlar mahiyettedir. Nitekim kefâret, bozulan yeminin bizzat kendisini değil günahını kaldırma; örfî istisna ise yeminin bozulmasını engelleme niteliğiyle dikkatleri çekmektedir. Bu sebeple bir cümlede sonuca tesir ettikleri için hem istisna hem de kefâret yan yana gelmemektedir.⁴⁰

Daha önce belirlemiş olduğu herhangi bir şeyi başkasına vermeyi vaat edip bunu gerçekleştireceğine dair yemin ettiği halde bu vaadini yerine getirmeyen kişiden, Allah Teâlâ sadece yemin kefâreti talep etmektedir. Bunun ardından da "Hiçbir şey hakkında sakın "yarın şunu yapacağım" deme! Ancak, "Allah dilerse yapacağım" de. Unuttuğun zaman Rabbini an ve "Umarım Rabbim beni, bundan daha doğru olana ulaştırır" de"⁴¹ buyurarak doğru olan yolun bu şekilde olduğunu göstermekte, örfî istisnayı insanlığın istifadesine sunmaktadır. Bazı ulemâ nazarında istisnanın yemin mesabesinde olduğu ve kefâretinin yemininkiyle aynı kabul edildiği⁴² de hesaba katılırsa bu düşüncenin haklılığı tezahür etmektedir. Bu minvalde

31 İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr*, 3/370-71; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebû Bekr b. Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkîn* (Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevziyye, 1423/2002), 5/472.

32 Teftâzânî, *Şerhu't-Telvîh*, 1/227; İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, 4/137.

33 Yâsîn 36/82.

34 Ali b. Ahmed b. Said b. Hazm, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. Ahmed Şakir (Beyrut: Dâru'l-Âfâk, ts.), 5/ 19; Teftâzânî, *Şerhu't-Telvîh*, 1/227.

35 İsm-i Mevsûl: Anlamı ancak sıla cümlesi diye isimlendirilen bir cümle veya şibih cümleyle tamam olan isimdir. Münazzametü'l-arabiyye, "Vsl", *Mu'cemü'l-arabiyyi'l-esâsi* (b.y.: Durûs, 1419/1999), 1313.

36 İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, 4/136, 140.

37 Râzî, *et-Tefsîru'l-kebîr*, 21/450.

38 Karâfî, *ez-Zehîre*, 4/23.

39 Karâfî, *ez-Zehîre*, 4/24.

40 Âmidî, *el-İhkâm*, thk. Abdürrezzâk Afîfî, 2/291; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkîn*, 5/ 474.

41 el-Kehf 18/23-24

42 Ebû Saîd Abdüsselâm Sahnûn, *el-Müdevvene*, (Beyrut: Dâru'l-kütüb, 1414/1994), 1/584.

herhangi bir şekilde başkasına vaatte bulunan ve "inşallah" demeyen Allah'a isyan etmiş ve onun emrine muhalefette bulunmuştur. Allah'a mâsiyet içeren her fiil ise reddedilir ve geçersiz kabul edilir. Ayrıca Allah Teâlâ vâcip olan borçlar, yerine getirilmesi gereken emanetler ve kişilerin karşılıklı sahip olduğu haklar hakkında âsi olanları uyarmakta, mâni olanları kınamakta ve bu fiillerin mutlaka yerine getirilmesini istemektedir. Bu konudaki en açık delil ise "Doğru yolu göstermek Allah'a aittir. Yolun eğrisi de vardır. Allah dileseydi, hepinizi doğru yola iletirdi"⁴³ âyetidir.⁴⁴

1.3. Hükümü, Yapıldığı Meclis ve Telâfisi

İnsanoğlunun mümkün olsun veya olmasın fitratına bir dileği, bir arzuyu, bir isteği gerçekleştirme temennisi yerleştirildiği bilinen bir hakikattir. Bu duygu günlük hayatta çoğu zaman "bâri", "keşke", "tek", "ne olurdu", "ne olaydı", "ne olsaydı" gibi kelimelerle dile dökülmektedir. Kur'an'da bu temenniler çoğu zaman "lev" (ل) edatıyla ifade edilmiştir.⁴⁵ Çünkü bir şeyin, kendi haricindeki bir şey sebebiyle imkânsızlığı⁴⁶ söz konusu olunca çoğu zaman "lev" edatı kullanılmaktadır. Söz konusu edatın bir müminin hayatında iş isten geçtikten sonra kullanılması, Hz. Peygamber'in "... Senin başına bir iş geldiğinde 'ben olsam şunu şunu yaparım' deme. 'Allah'ın takdiri böyleymiş; O dilediğini yaptı' de. Zira 'Keşke şöyle yapsaydım' sözü, şeytanın vesvesesine yol açar"⁴⁷ hadisine binaen şeytanın işine davetiye çıkarmaktır. O halde bu duruma düşmemek için meşîet-i ilâhîye razı olmak ve örfi istisnayı dilden düşürmemek zorunlu bir görevdir.⁴⁸

İnsanoğlunun istikbale yönelik birtakım vaat ve istekleri de olabilir. Bu vaat ve isteklerin Allah'ın dilemesiyle gerçekleşmesi, örfi istisnânın istenen cümleye ta'lik edilmesine bağlıdır. Aksi halde tüm istekler boşa çıkabilmekte ve hayalden öteye gidememektedir. Nitekim Hz. Peygamber'in şu hadisi bu gerçeği desteklemektedir: Hz. Süleyman bir meleğe: "Ben bu gece yüz kadınla muhakkak beraber olacağım, onlar da Allah yolunda savaşan yüz çocuk doğuracak" deyince melek de kendisine: "İnşallah de" buyurdu. Hz. Süleyman "inşallah" demedi ve demeyi de unuttu. İsteddiği fiili yapınca sonuçta sadece bir kadın yarım bir çocuk dünyaya getirdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber: "Şayet O, inşallah deseydi yeminini bozmamış ve emeline ulaşmış olurdu" buyurdu.⁴⁹ O halde istikbale dair bir isteğin boşa çıkmaması için örfi istisnânın zikredilmesi zaruridir. Ayrıca söz konusu hadisten örfi istisnayı söylemeyi unutan kişiye de makamı ve görevi ne olursa olsun hatırlatılması gerektiği sonucu da çıkarılabilir. Zira Hz. Peygamber'in "Ben de sizin gibi bir beşerim. Sizin gibi ben de unutabilirim. Unuttuğum zaman bana hatırlatın"⁵⁰ hadisi bu konudaki ciddiyeti gözler önüne sermesi bakımından çok mühimdir. Hal böyle olunca bir başkasına vaatte bulunan bir kimsenin "inşallah" diyerek vaadini meşîet-i ilâhîye bağlamasının fikhî

⁴³ en-Nahl 16/9.

⁴⁴ İbn Hazm, *el-İhkâm*, thk. Ahmed Şakir, 5/19-20.

⁴⁵ Bk. el-Mülk 67/10; en-Nisa 4/42; ez-Zümer 39/26, 58; Nûh 71/4.

⁴⁶ Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed el-İsfehânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an*, thk. Safvân Dâvudî (Beyrut: Dâru'l-kalem, 1412/1991), 753.

⁴⁷ Müslim, "Kader", 8.

⁴⁸ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkîn*, 5/61.

⁴⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh* (b.y.: y.y., 1422), "Nikâh", 119 (No. 5245); Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali Nesâî, *Sünen*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde (Halep: Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1406/1986), "Eymân", 42 (No. 3856).

⁵⁰ Buhârî, "Salât", 31 (No. 401).

hükmü, Fahreddîn er-Râzî'ye (ö. 606/1210) göre vâcip,⁵¹ İmam Gazzâli'ye (ö. 505/1111) göre ise evlâdır. Buna karşın vaadini meşîet-i ilâhîye bağlamayan kimse ise Cessâs'a (ö. 370/981) göre kötü (mekruh) bir iş yapmış, Hanbelîlere göre yasağı (haram) çiğnemiştir.⁵²

Başka bir görüşe göre, "Hiçbir şey hakkında sakın "yarın şunu yapacağım" deme! Ancak, "Allah dilerse yapacağım" de. Unuttuğun zaman Rabbini an ve "Umarım Rabbim beni, bundan daha doğru olana ulaştırır" de"⁵³ âyetinin yemin ahkâmıyla ilgisi yoktur. Devamında gelen âyette "Unuttuğun zaman Rabbini an"⁵⁴ buyurulması örfî istisnanın mendub oluşuna delalet etmektedir. Dolayısıyla bir işte örfî istisna yapmak unutulursa hatırlandığında derhal istisna yapılarak bu durumun telâfi edilmesine bu âyet işaret etmektedir.⁵⁵ Hatta söz konusu âyetin sebep-i nüzûlünün örfî istisnanın telâfisinin emredilmesi yönünde farklı bir yoruma da burada değinmekte yarar vardır. Şöyle ki, Hz. Peygamber kâfirlere ruh, mağaradaki gençler ve Zülkarneyn'le ilgili bilgi sözü verince ilgili âyet nazil oldu. Ancak Hz. Peygamber bu âyetin gereğini unutmuş, bir yıl sonra hatırlamış, akabinde örfî istisnanın telâfisini emreden "Unuttuğun zaman Rabbini an"⁵⁶ âyeti nazil olmuştur. Burada Hz. Peygamber'in unutulması, onun bu emri nefsinde gizlediği, kalbinde irade ettiği, yapmaya azmettiği ve sonunda diliyle örfî istisnayı söylediği şeklinde yorumlanabilir.⁵⁷

Örfî istisnanın alenen zikredilmesi naslarda istenen bir davranış olduğuna göre gizlice söylenmesi veya hiç söylenmemesi yerine, söylenmiş kabul edilip kişinin zimmetine bir borç olarak yazılmasında herhangi bir dinî beis bulunup/bulunmadığı sorusuna İbn Abbas (ö. 67/687) şöyle cevap vermiştir: Hz. Peygamber'in, kâfirlerin ruh, mağaradaki gençler ve Zülkarneyn hakkında bilgi talep etmeleri üzerine örfî istisnayı zikretme hususunda sükût buyurması, istisnayı gizlemenin doğru olacağı inancını taşımasından kaynaklanabilir. Zaten istisnayı gerekli yerlerde zikretmeyen bir kimse, kendisi ile Allah arasında istisnayı zikretme borcunu peşinen yüklenmiş demektir.⁵⁸ Bu meyanda bir kişinin, örfî istisnayı zikretmediğinde onu ilgili cümleye en kısa zamanda ta'lik etme borcunun zimmetine yazıldığı açıkça söylenebilir.

Diğer taraftan fazla uzatmamak şartıyla istisnayı aynı mecliste olup munfasıl olarak zikretmek de câizdir. Bazı ashap Hz. Peygamber'in: "*Allah'a yemin olsun ki Kureys ile savaşaçağım*"⁵⁹ sözünden sonra bir süre sükût etmesini, akabinde "*İnşallah*" buyurmasını delil göstererek istisna ile kelam arasında uzun süre olmamak kaydıyla fâsıla yapılabileceğini savunurlar. Onun bu şekilde davranmasının sırrı, "Unuttuğun zaman rabbini an"⁶⁰ âyeti gereği yemine olan saygısındanadır.⁶¹

Telâfi süresine gelince, örfî istisnada cumhur ulemâya göre hemen, yani söylenen sözün peşinden muttasıl olma; İmam Evzâî (ö. 157/774) ve Hasan Basrî'ye

51 Râzî, *et-Tefsîru'l-kebir*, 21/450-51.

52 Vizâratü'l-evkâf ve's-şüûni'l-islâmiyye, "Meşîet", *Mevsûatü'l-fikhiyye* (Kuveyt: Dâru's-Selâsil, 1427/2006), 44/ 78.

53 el-Kehf 18/23-24.

54 el-Kehf 18/24.

55 Kurtubî, *el-Câmi'*, thk. Ahmed Berdûnî, 10/ 385-86.

56 el-Kehf 18/24.

57 Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 3/154.

58 Âmidî, *el-İhkâm*, thk. Abdürrezzâk Affî, 2/291.

59 Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistanî el-Ezdî Ebû Dâvûd, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Beyrut: y.y., ts.), "Eymân", 20 (No. 3285).

60 el-Kehf 18/24.

61 Karâfî, *ez-Zehîre*, 4/ 22; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 3/154.

(ö. 110/728) göre akdin yapıldığı meclis; Atâ b. Ebî Rebah'a (ö. 114/732) göre sütü bol olan bir devenin sağılabilceği zaman dilimi; Saîd b. Cübeyr'e (ö. 94/713) göre dört ay; İbn Abbas'a göre bir yıl, başka bir kavle göre ise iki yıl esas alınır.⁶² Bu görüşlerden akıl ve mantığa en uygun olanı örfi istisnânın cümleye muttasıl olmasıdır. Çünkü kişi, söyleyeceğini sarf etmeden önce mutlaka iyice düşünmeli, ağzından çıkanın yaldan çıkan ok gibi geri dönmeyeceğini bilmeli ve ona göre hareket etmelidir. İslâm ümmeti arasında örfi istisnânın kurulan cümlelerin peşinden söylenmesi hususunda bir örfün oluşması⁶³ da bu görüşü destekler mahiyettedir. Aslında böyle bir örfün oluşmasına zemin hazırlayan "Yine bunun gibi, Allah'a ortak koşanların çoğuna, koştukları ortaklar, çocuklarını öldürmelerini güzel gösterdi ki; onları helâke sürüklesinler ve dinlerini karıştırıp onları yanılsınlar. Eğer Rabbin dileseydi, bunu yapamazlardı. Artık sen onları uydurdukları ile baş başa bırak"⁶⁴ mealindeki âyet ve insanlardaki niyet ettiği fiilin bir an önce gerçekleşme ümidi olduğu ileri sürülebilir.

1.4. Şartları

Örfi istisnânın geçerli olabilmesi için birkaç şartın bulunması elzemdir. Cumhura göre diğer istisna çeşitlerinde olduğu gibi örfi istisnada da kastın bulunması şarttır. Herhangi bir konuda yemin eden kimsenin istisnasının geçerliliği istisna manasını kastetmesine bağlıdır. O halde sözün gelişi ya da herhangi bir kasıt olmadan bozulan yeminde istisna bağlayıcı değildir. Hanefî mezhebinde ise "illâ" (لا) ve diğer istisna edatlarıyla kurulan cümlelerde kasıt şart olmadığı gibi örfi istisnada da kasıt şart değildir. Bu minvalde Hanefîlere göre bir kişi eşini anlamını bilmediği inşallah içeren bir istisna cümlesiyle boşamaya kalksa talâk geçersiz olur. Mezhep içi bir görüşe göre ise bu konuda niyete de ihtiyaç duyulmuştur.⁶⁵ Başka bir görüşe göre şer'î sebepler müsebbiplerinin fiile dönüşmesine bağlıdır. Bu nedenle bir fiile kastetmek onu yapmak değildir. Namazı kılmaya yönelmek namaz kılmak olmadığı gibi, hırsızlığa yönelmek de hırsızlık yapmak anlamına gelmemekte, sırf kasıt sebebiyle de hırsızın elinin kesilmesi gerekmemektedir. Sonuç olarak, hüküm ancak sebebin fiiliyata dönüşmesiyle terettüp ettiği için niyet, yeminin bozulmasında örfi istisnânın yerine geçmez. Bilakis yeminin kalkması, şartları üzere konuşmaya bağlıdır.⁶⁶

Aynı düşünceye sahip bazı Mâliki fakihler, çözüm için konulan örfi istisnayı telaffuz etmenin yeterli olduğunu, şer'î sebeplere kastetmenin niyetin yerine geçmeyeceğini, niyetin kelamın bulunmadığı tahsis ve takyitte bir sebep olabileceğini ve dolayısıyla niyetin bu ikisinde müstakil olarak zikredilmesinde bir beis olmayacağını savunmuşlardır. Hatta "in şâ Allah" (إن شاء الله), "illâ en yeşâ Allah" (إلا أن يشاء الله) ve buna benzer şekilde kurulan istisna cümlelerinde dilin hareket etmesinin yeterli olabileceğini dahi dile getirmişlerdir.⁶⁷ Hanefîlerden bazı fakihler de bu görüşü benimsemiş, buna ilave olarak ses duyulmasa bile örfi istisnânın harflerinin

⁶² Kurtubî, *el-Câmi'*, thk. Ahmed Berdûnî, 10/ 385-86; Râzî, *et-Tefsîru'l-kebir*, 21/451; İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, 4/139.

⁶³ İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, 4/140.

⁶⁴ el-En'âm 6/137.

⁶⁵ İbn Âbidîn, *Reddû'l-Muhtâr*, 3/368.

⁶⁶ Karâfî, *el-Furûk*, 3/72, 93.

⁶⁷ Karâfî, *ez-Zehîre*, 4/23.

söylemesinin kâfi olacağını ileri sürmüşlerdir.⁶⁸ Ayrıca örfî istisnayı söyleyen kişinin iştirahı de şart değildir. Bu minvalde sağır bir kimse iştirahı bile istisnası sahihtir.⁶⁹

Örfî istisnanın bağlayıcı olabilmesi, sözün gelişigüzel veya sehven ifade edilmesine değil, doğrudan veya kararlı telaffuzuna bağlıdır. Aksi halde sarf edilen istisnanın hiçbir yararı yoktur.⁷⁰ Dolayısıyla bir kimse: "*Ben bu eve girmeyeceğim*" derse ardında da kalbinden "*inşallah*" diyerek istisna yapsa böyle bir istisnanın kişiye ne bir fayda sağlaması mümkündür ne de fikhî bir hükmü doğurur. Aynı hüküm zikri geçen istisnadan sonra boşadığına dair bir delil/beyyine getirilmeyen talâk için de söz konusudur.⁷¹

Hakiki istisnanın amel edebilmesi için kelama muttasıl olması ve araya öksürük veya aksırık gibi irtibatı koparan herhangi bir fâsılanın dahi girmemesi önemlidir.⁷² Buna karşılık örfî istisnanın, bir cümle kurmasa bile kelama bitişik olması yeterli görülmüştür. Dolayısıyla örfî istisna yapan kimse istisnasını öksürük, aksırık veya esnemeyle fâsıla yaparak ifa etse istenen amaca herhangi bir hâlel getirmez.⁷³ Ancak Ebû Yusuf'a (ö. 182/798) göre kelimeler zikredildikten sonra örfî istisnanın başına atıf edatı "*vav*" (الواو العاطفة) veya "*fâ*" (الفاء العاطفة) gelirse kelimeler ile istisna arasına fâsıla girdiği için istisna amel etmez. Bu görüşü bir örnekle vuzuha kavuşturmak gerekirse, bir kimse eşine: "*Sen boşsun ve inşallah*" veya "*Sen boşsun, feinşallah*" derse söz konusu harfler bir dolgu veya sekte mesabesinde kabul edildiği ve ta'like mâni olduğu için istisna amel etmemekte, talâk vâki olmaktadır. Ancak örfî istisna zikredildikten sonra kelimeler ifade edilir ve başına yukarıdaki harfler gelirse istisna sahih olur.⁷⁴

Örfî istisnanın amel edebilmesi için başka bir şart ise istisna ile kefâretin aynı cümlede bulunmamasıdır. Zira kefâret, bozulan yeminin bizzat kendisini değil, günahını kaldırma; örfî istisna ise yeminin bozulmasını engelleme niteliği taşıdığı⁷⁵ için bir cümlede hem istisna hem de kefâretin yan yana gelmemesi mühimdir.⁷⁶

Örfî istisna aynı zamanda atıf edatı "*vav*"la da kullanılmamalıdır. Çünkü Arap Edebiyatı'nda atıf harfi olan "*vav*", çoğu dilciye göre "*birliktelik*" anlamında kullanılır. Bir kimse Allah'ın dışındaki varlıkları da örfî istisnaya dâhil etmek istediğinde "*vav*" harfi yerine "*sümme*" (سَمَمَةٌ) edatını kullanması naslar açısından yerinde bir davranış olacaktır. Nitekim Hz. Peygamber'in "*Sizler Allah ve falanca kişi dilerse demeyin. Bunun yerine Allah dilerse sonra da falanca kişi dilerse deyin*"⁷⁷ hadisi bu konuya atıfta bulunmaktadır. Söz konusu hadis, "*vav*" edatının tertip anlamında olmadığını, birliktelik anlamına geldiğini vurgulamaktadır. Şayet "*vav*" edatı tertip anlamında kullanılmış olsaydı bir başka tertip edatı olan "*sümme*" edatının da aynı hadiste kullanılmaması gerekirdi. Ayrıca tertip amaçlı "*vav*" edatıyla kurulan cümlelerde atıf

⁶⁸ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 3/154; Ebû Bekr Alâuddin es-Semerkindî, *Tuhfetü'l-fukahâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütüb, 1414/1994), 2/ 193. Aksi bir görüş için bk. Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 3/155.

⁶⁹ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 3/155.

⁷⁰ Vizâratü'l-evkâf, "İstisna", 3/194.

⁷¹ Kurtubî, *el-Câmi'*, thk. Ahmed Berdûnî, 6/274.

⁷² Meselâ bir kimse: "*Bütün insanları gördüm*" dedikten bir ay ya da bir yıl sonra: "*Zeyd hariç*" derse sarf ettiği cümlenin hiçbir anlamı yoktur. Ebû'l-Meâlî Rüknuddin b. Yusuf el-Cüveynî, *et-Telhîs fi usûli'l-fikh*, thk. Abdullah Nebâlî (Beyrut: Dâru'l-Beşâir, ts.), 2/ 64-65.

⁷³ Karâfî, *ez-Zehîre*, 4/ 21-22; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 3/ 154; İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, 4/138-39; Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, 2/193.

⁷⁴ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 3/ 158-59; Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, 2/194.

⁷⁵ Âmidî, *el-İhkâm*, thk. Abdürrezzâk Afîfî, 2/291.

⁷⁶ İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr*, 3/704.

⁷⁷ Ebû Dâvûd, "Edeb", 84 (No. 4980).

ile matuf ilişkisi çerçevesinde takdim ve tehir mümkün değilken, pek çok âyette de ifade edildiği gibi⁷⁸ birliktelik amaçlı “vav” edatında takdim ve tehir olağandır.⁷⁹ Bu mevzunun en dikkat çekici tarafını İbn Kayyim el-Cevziyye (751/1350) dile getirmiştir. O’na göre bir kişi, lafzen de olsa örfi istisnada Allah ile başka birisini atf edati “vav” harfiyle kullandığında şirke düşebilir. Bu sebeple bir istidlal metodu sayılan sedd-i zerâi’ (kötülüğe giden yolların tıkanması) çerçevesinde kastî veya fiilî olarak şirke düşmenin önüne geçmek için bu tür istisnadan sakınılması gerekir. Nitekim Hz. Peygamber’in “*Her kim Allah’a ve resulüne itaat ederse doğru yolu bulmuştur, o ikisine isyan ederse sapmıştır*” diyen bir hatibe: “*kalk ve git, kötü hatip*”⁸⁰ buyurarak onu zemmetmesi; “*Allah dilerse ve sen dilerse*” diyen bir kişiye de: “*Yazıklar olsun! Beni Allah’a ortak mı kıldın*”⁸¹ buyurması, şirkin kökünü lafızlarda da olsa sökmeye yönelik sedd-i zerâi’ kapsamında düşünülen girişimlerdir.⁸² Örfi istisnânın sadece Allah’a ya da sadece onun dışındaki varlıklara ta’lik edilmesi de bu bağlama dâhil edilebilir. Çünkü bir kelamda örfi istisnânın hem Allah’a hem de onun dışındaki varlıklara ta’liki, ikisinden birinin varlığı bilinmeyen iki şarta ta’lik edilmesi demektir. İki şarta bağlanan şey ise hüküm ifade etmemektedir. Meselâ bir kimse eşine: “*Sen boşsun Allah dilerse ve Zeyd dilerse*” derse kelam iki şarta ta’lik edildiği için talâk yok hükmündedir.⁸³

Meşîet ve irade kavramları Allah’a izâfe edildiğinde herhangi bir anlam ve görev farklılığı bulunmamaktadır. Nitekim “Allah dilediğini yapar”⁸⁴ âyeti, meşîeti, “Şüphesiz Allah istediği hükmü verir”⁸⁵ âyeti ise iradeyi vurgulamaktadır.⁸⁶ Buna karşılık örfi istisna bir insanın meşîetine ta’lik edildiğinde amel edebilmesi için sadece dileme anlamı taşıyan “şâe” (شاء), “yeşâu” (يشاء) ve müştakkı olan sîgalarla kullanılması da örfi istisnânın amel etme şartlarından addedilebilir. Zira bu sîgalar dışında kurulan örfi istisna amacına ulaştırıcı bir rol üstlenmeyebilir. Konuyu bir örnekle somutlaştırmak gerekirse, boşamaya niyetli bir koca, eşine: “*Seni boşamayı diledim*” dediğinde meşîet, var olan şeyi haber verdiği için boşama vâki iken; koca, eşine: “*Seni boşamayı istedim*” cümlesindeki “*istek*” (أراد) sîgası, nefsin meylettiği şeyi arzulayıp var olan şeyi haber vermediğinden boşama vâki olmaz.⁸⁷ Yine meşîet, fiilin o anda mevcut olan şeye tahsisi iken; irade, fiilin o anda mevcut olmayan şeye de tahsisi demek olduğundan bir koca, eşine: “*Talâkını dile*” der, eşi de dilerse talâk meydana gelirken; “*Talâkını irade et*” der, eşi de irade ederse talâk meydana gelmez.⁸⁸

78 Bk. el-A’râf 7/179; el-Enbiya 21/72, 78.

79 Ahmed b. Ali Ebû Bekr er-Râzî el-Cessâs, *el-Fusûl fi’l-usûl* (Kuveyt: Vizâratü’l-evkâf, 1414/1994), 1/ 86-87; Ebû Abdillâh Bedruddin b. Bahadır ez-Zerkeşî, *el-Bahru’l-muhît* (Beyrut: Dâru’l-Kütüb, 1414/1994), 3/ 143.

80 Ebû Dâvûd, “Salat”, 228 (No. 1099).

81 Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, thk. Hasan Çelebi (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1421/2001), 9/ 362.

82 İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ’lâmü’l-muvakkûn*, 5/30-32.

83 Kâsânî, *Bedâiu’s-sanâi*, 3/ 160.

84 Âl-i İmrân 3/40.

85 el-Maide 5/1.

86 Kefevî, *Külliyât*, 75.

87 İbnü’l-Hümâm, *Fethü’l-kadîr*, 4/ 104. Bu hüküm sadece boşayanın kendisi için vâkidir. Boşayan, kadın veya üçüncü şahıs olursa farklı hükümler barındırmaktadır. Bk. İbnü’l-Hümâm, *Fethü’l-kadîr*, 4/ 136.

88 Kefevî, *Külliyât*, 75.

1.5. Anlamdaş Cümle ve Kelimeler

Örfî istisna anlamına gelen pek çok cümle ve kelime mevcuttur. Bunların başında “mâşallah” (ما شاء الله) gelmektedir. Zikredildiği cümlede kelamı iptal etme yönüyle “mâşallah” ile “inşallah” arasında herhangi bir anlam veya görev farklılığı bulunmamaktadır.⁸⁹ “Inşallah” sözü kullanılmadığında çoğu kez “mâşallah” sözünün kullanılması bu tezi desteklemektedir. “Inşallah” kelimesiyle aynı anlamda kullanılsa da “mâşallah” kelimesi bazı yönleriyle ondan ayrılmaktadır. Sehl bin Huneyf’e yıkanırken nazar atmasıyla onu hasta eden Amr bin Rebîa’ya Hz. Peygamber’in: “Sizden biriniz neden din kardeşini öldürüyor? Biriniz kardeşinde beğendiği, hoşuna gittiği bir şey gördüğü zaman ona mübarek olması için dua etsin”⁹⁰ buyurmasına binaen İslâm toplumunda “mâşallah” kelimesi, bir kimsenin başka birisine nazar değmesini engellemek için sarf edilir.

Bu kavram aynı zamanda Hz. Peygamber hayatta iken Kur'an'da neshin varlığının câiz olduğunu ifade için de kullanılmıştır. Şöyle ki, "Sana Kur'an'ı okutacağız ve sen onu unutmuyacaksın. Ancak Allah'ın dilediği başka. Şüphesiz O, açık olanı da bilir, gizliyi de"⁹¹ buyurularak Kur'an'da neshin câiz olduğu “mâşallah” kelimesiyle ifade edilmektedir.⁹² Konuyla bağlantısı olması hasebiyle nesh ile bu tür istisnanın farkını da burada belirtmek yerinde olacaktır. Nesh, lafzın muhtevasına giren her şeyin hükmünü tamamen kaldırma; örfî istisna ise kelama sonradan dâhil olup lafzın hükmünü menetme anlamı taşımaktadır.⁹³

“Inşallah” terimi bazen de kendisiyle aynı anlamı barındıran ve “Ancak Allah dilerse” şeklinde tercüme edilen “illâ en yeşâ Allah” (إلا أن يشاء الله) şeklinde ifade edilmiştir. Bu cümle aynı zamanda Arap dilinde “istînâf” anlamı da taşımaktadır. İstinaf, sözlük anlamı itibariyle “Başlangıç, yeniden başlama” gibi anlama gelmektedir.⁹⁴ Meânî ilminde istînâf, arada “vav” bağlacı bulunmadan evvelki cümlelerin gerektirdiği ve bu cümlede gizli bulunan soruya cevap sadedinde olması nedeniyle sonraki cümleyi ayırmaya denir. Kısaca, evvelki cümleye arada “vav” edatı olmaksızın ayırmaya istînâf adı verilir.⁹⁵ Meselâ “Hem sizin O'na ortak koştuklarınızdan ben korkmam; ancak Rabbimin bir şey dilemiş olması başka”⁹⁶ âyeti ve “Allah dilemedikçe ben kendime bir zarar verme ve bir fayda sağlama gücüne sahip değilim”⁹⁷ âyetinde zikri geçen istisna, istînâf anlamını çağrıştırmaktadır.⁹⁸

⁸⁹ Teftâzânî, *Şerhu't-Telvîh*, 1/227.

⁹⁰ İbn Mâce, “Tıb”, 32 (No. 3509). Söz konusu hadiste geçen “Ona mübarek olması için dua etsin” buyruğu Mâşallah, Bârakallah şeklindeki şerh edilmiştir. Muhammed b. Ahmed b. Hamza Şihâbüddîn Remlî, *Şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd*, thk. Hâlid Rıbâd (Mısır: Dâru'l-Felâh, 1437/2016), 15/ 600.

⁹¹ el-A'lâ 87/6-7.

⁹² Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî* (Beyrut: Dâru'l-Marife, ts.), 2/ 78.

⁹³ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, thk. Muhammed Abdüsselâm (Beyrut: Dâru'l-Kütüb, 1413/1993), 257. Nesh, istisna ve tahsis kavramlarının birbirlerinden farkı için bk. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, thk. Muhammed Abdüsselâm, 257.

⁹⁴ Râzî, “Enf”, thk. Yusuf Şeyh Muhammed, 23.

⁹⁵ İsmail Durmuş, “İstînâf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23/ 367.

⁹⁶ el-En'âm 6/80.

⁹⁷ el-A'râf 7/188.

⁹⁸ Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Cevzî, *Nüzhetu'l-a'yüni'n-nezâir*, thk. Muhammed Abdülkerim (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1404/1984), 125.

İnşallah teriminin eşanlamlısı olan kelimelerden birisi de “*bi-iznillâh*” (بِإِذْنِ اللَّهِ) kelimesidir. “*Bi-iznillâh*”, Türkçe’de “*Allah’ın izniyle*” demektir. Bu kelime ile inşallah kelimesi arasında herhangi bir anlam farklılığı olmayıp bunlar birbiri yerine kullanılan eşanlamlı kelimelerdir.⁹⁹ Her ikisi de bir fiilin gerçekleşmesinin Allah’ın iradesine bağlı olmasını ifade etmektedir. Bir kulun, fiilini Allah’ın izniyle gerçekleştirmesi Allah’ın irade ve kaderî tekvin sıfatlarıyla bağlantısını göstermektedir. Bunlar ise bir ilâhta bulunması zorunlu sıfatlardandır.¹⁰⁰

“*Bi-iznillâh*” kelimesinin inşallah kelimesiyle aynı anlama geldiği bazı âyetlerde de görülmektedir. Meselâ “Allah, bir insanla ancak vahiy yoluyla yahut perde arkasından konuşur. Yahut bir elçi gönderip, izniyle ona dilediğini vahyeder. Şüphesiz O yücedir, hüküm ve hikmet sahibidir”¹⁰¹ âyeti ile “Göklerde nice melekler vardır ki onların şefaathleri; ancak Allah’ın izniyle, dilediği ve hoşnut olduğu kimselere yarar sağlar”¹⁰² âyetinde geçen Allah’ın dilemesi ve izin vermesi, yani “*inşallah*” ve “*bi-iznillâh*” kelimeleri aynı anlam ekseninde birleşmektedir.

Örfî istisnânın başka bir anlamdaşının “*meşîetullâh*” (مَشِيئَةُ اللَّهِ) ve “*irâdetullah*” (إِرَادَةُ اللَّهِ) olduğu ifade edilebilir. Gerçi “*meşîetullah*” ve “*irâdetullah*” kelimelerinin inşallah anlamına geldiği daha önce belirtildi de burada “*harf-i cerli*” kullanımına dair bir pasaj açmakta yarar vardır. Bu bağlamda “*bi-meşîetillah*” (بِمَشِيئَةِ اللَّهِ), “*li-meşîetillah*” (لِمَشِيئَةِ اللَّهِ), “*bi-irâdetillah*” (بِإِرَادَةِ اللَّهِ) veya “*li-irâdetillah*” (لِإِرَادَةِ اللَّهِ) şeklinde kurulan istisna aynen örfî istisna gibi amel etmektedir. Meselâ bir koca, eşine: “*Sen boşsun bi-meşîetillah*” veya “*Sen boşsun li-meşîetillah*” dediğinde talâk aynen örfî istisnada olduğu gibi vâki olur. Aynı hüküm “*bi-irâdetillah*” ve “*li-irâdetillah*” kelimeleri için de geçerlidir.¹⁰³

Örfî istisna Allah’ın dışındaki varlıklar için de kullanılabilir. Böyle bir kullanımda “*Sen dilerse*” anlamına gelen “*mâ şî’te*” (مَا شِئْتَ) veya “*in şî’te*” (إِنْ شِئْتَ) cümleleri örnek olarak ileri sürülebilir. Bir kimse başkasına: “*Sana dilediğin şeyi veya buna benzer şeyleri veriyorum*” derse böyle bir cümle kişinin dilediği miktardaki bir şeye bağlı (mevsûl) olabileceği gibi istediği zaman bu nimete nâil olacağına da bağlı olabilir. Bu kural bir kocanın, eşine: “*Sen boşsun dilediğin gibi*” şeklinde bir cümleyle de bağlanabilir. Bu durumda kadın boşama sayısı konusunda birden üçe kadar serbest olabildiği gibi boşamayı fevrî (hemen) veya terâhî (daha sonra) olarak dilediği zaman diliminde de kullanabilir.¹⁰⁴

Keza koca, boşama fiilini üçüncü bir şahsın dilemesine bağlarsa o şahıs öğrendiği mecliste boşama yetkisini temlik edebilmektedir. Hatta o şahıs, “*şâe*” (شَاءَ) fiili dışında “*illâ en yeşâe*” (إِلَّا أَنْ يَشَاءَ), “*yürîdü*” (يُرِيدُ), “*yecibü*” (يَجِبُ), “*yerzâ*” (يَرْضَى), “*yehvâ*” (يَهْوَى), “*yerâ*” (يَرَى) ve buna benzer fiil grubunu¹⁰⁵ veya “*haysü*” (حَيْثُ), “*eyne*” (أَيْنَ),

⁹⁹ Muhammed Tahir b. Âşur, *Tahrîrul'-ma'nâ's-sedîd* (Tunus: Dâru't-Tunusî, 1404/1984), 15/296.

¹⁰⁰ Berhâmî, *el-Furkân*, thk. Abdurrahmân b. Abdilkerîm, 197.

¹⁰¹ eş-Şûrâ 42/51.

¹⁰² en-Necm 53/26.

¹⁰³ Kefevî, *Külliyyât*, 75.

¹⁰⁴ Abdürrahim b. Ali İsnevî, *el-Kevkebü'd-dürriyye*, thk. Hasan Avvâd (Amman: Dâru Ammâr, 1405/1984), 214.

¹⁰⁵ Meselâ “*فَالْهَذَا أَنْتَ طَالِقٌ إِنْ أُخْبِيتَ أَوْ رَضِيتَ أَوْ هَوَيْتَ أَوْ أَرَدْتَ*” gibi fiil grubu talâk lafzına ta'lik edilebilmekte, bunlar tıpkı “*إِنْ شِئْتَ*” gibi kalbî fiillerden sayılmakta ve aynı işlevi ifa etmektedirler. Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 3/121.

“*eynemâ*” (أينما) ve “*haysümâ*” (حيثما) gibi ism-i mekânları¹⁰⁶ boşama hususunda örfî istisna olarak kullansa, kalbiyle meşîet ve rızâ olmaksızın diliyle haber verdiği için belirlenen meclisle kayıtlı olmak şartıyla boşama gerçekleşebilir. Zira meşîet ve sözü geçen her bir fiil, gizli bir emir anlamı taşımaktadır.¹⁰⁷

Örfî istisna, meşîeti kendisine bağlı olmayan insanların dışındaki Cibrîl, melekler, cinler ve şeytanlar gibi varlıklara ta'lik edilirse tıpkı Allah'a ta'lik edilmiş gibi olmakta ve aynı sonuçları doğurmaktadır.¹⁰⁸ Fakat İbn Kayyim el-Cevziyye bu görüşe karşı çıkmış, sözü geçen varlıkların meşîeti ile Allah'ın meşîetinin benzer olmadığına ve yapılan kıyasın yanlışlığına dikkat çekmiştir. Hele hele taş, ölü, müzmin deli olan kimselerin ve Allah'ın lâneti üzerine olan şeytan gibi bir mahlûkun örfî istisnanın içeriğinde zikredilmesi ve Allah'ın meşîetiyle bir tutulmasından daha feci ve kötü bir olayın olmadığını ileri sürmüştür.¹⁰⁹

Allah'ın dışındaki varlıklar nazarında hal böyle iken, Allah nazarında örfî istisna “*şâe*” (شاء) ve ondan müştak sîgalarla kullanılabildiği gibi aralarında herhangi bir anlam ve görev farkı olmayan ve dileme (isteme) anlamına gelen başka fiillerle de kullanılabilir.¹¹⁰ Çünkü bütün fiiller sıfat-ı ilâhîde eş anlam statüsündedir. Bu özellik sadece örfî istisnanın Allah'a hasredilmesinde söz konusudur. Sıfat-ı beşerde dileme ve isteme fiilleri farklı anlamlar barındırdığından dileme ile sarf edilen örfî istisna bağlayıcı; isteme ile sarf edilen örfî istisna ise bağlayıcı değildir. Çünkü daha önce de değinildiği gibi dileme fiili, var olan şeyi haber verdiği, isteme fiili ise nefsin meylettiği, var olmayan şeyleri haber verdiği veya aniden ortaya çıktığı için böyle bir hüküm ortaya çıkmaktadır.¹¹¹

1.6. Sonuçları

Daha önce de zikredildiği gibi örfî istisnanın geçerli olması birtakım şartları taşımasına bağlıdır. Şartları taşımayan her bir örfî istisna bâtil olmaktan öteye gidememektedir.¹¹² Örfî istisna şartları gerçekleştiğinde ise birtakım hukuki sonuçlar doğurabilir. Bu sonuçlardan birisi ister akdin kurulmasından sonra akdin bozulması şeklinde, isterse akdin kurulmasını en başta menetmek şeklinde olmak üzere kendinden önce gelen hükmü iptal etmesidir. Meselâ yemin eden kimse yemininden sonra örfî istisna yapsa yeminin tamamlanmasından sonra istisnaya niyet etmeye cevaz verenlere göre bu istisnaya yemin bozulmuş olur. Yeminini bitirmeden önce yemin etmeye niyetlenen, sonra da örfî istisnayı zikreden kişinin yaptığı yemin de kabul görmez.¹¹³ Üstelik Allah'ın adı veya yüce sıfatlarıyla bir şey üzerine yemin

¹⁰⁶ Meselâ "قَالَ لَهَا: أَنْتَ طَالِقٌ حَيْثُ شِئْتَ أَوْ أَنْ شِئْتَ أَوْ أَنْتَمَا شِئْتِ أَوْ حَيْثُمَا شِئْتِ" cümlelerinde zikri geçen ism-i mekânlar, talâk hususunda herhangi bir mekâna bağlı olamama ve aralarında bir bağ bulunmama gereğince fayda teşkil etmemekte ve boşa çıkmaktadır. Hal böyle olunca sözü geçen tüm cümle "قَالَ لَهَا: أَنْتَ طَالِقٌ" formatına dönmektedir. Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi*, 3/121.

¹⁰⁷ İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, 4/136.

¹⁰⁸ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi*, 3/ 159-60; Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukahâ*, 2/194.

¹⁰⁹ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkûn*, 5/ 477. İmam Şâfiî, İmam Mâlik ve Ahmed b. Hanbel de farklı gerekçelerle burada talâkın vâki olacağını savunmuşlardır. Vizâratü'l-evkâf, "Meşîet", 37/ 345.

¹¹⁰ Meselâ "بمشيئة الله تعالى، إلا أن يشاء الله، بإرادة الله، بقضاء الله تعالى، بقدرته، إن أعانني الله، بمعونة الله، إن يسر الله تعالى، بتيسير الله" gibi kelimeler de örfî istisnanın yaygın olarak kullanıldığı lafızlardır. Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi*, 3/27.

¹¹¹ İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, 4/104.

¹¹² Kurtubî, *el-Câmi*, thk. Ahmed Berdûnî, 6/274.

¹¹³ Vizâratü'l-evkâf, "İstisna", 3/195.

yapıldığında bundan hiçbir kaçış söz konusu değildir. Ancak kişi sarf ettiği yemininden sonra sadece örfi istisnayı telaffuz eder veya bereketlenme (teberrük) amaçlı: "*inşallah*" derse "*Her kim yemin eder, ardından inşallah derse yeminini bozmamış olur*"¹¹⁴ hadisine binaen yemininden çıkış yolu hâsıl olur.¹¹⁵

Örfi istisnânın "*Allah'a yemin olsun ki yemek yemeyeceğim, su içmeyeceğim inşallah*" gibi atıf cümlelerinden sonra gelmesi durumunda mevcut hükmün, cümlenin tamamını kapsayıp kapsamayacağı noktasında ulemâ arasında ittifak vardır. Çünkü inşallah kelimesi söz konusu cümlede şart konumunda olup, istisnânın hakikatinden sayılmamaktadır. Mamafih nahivciler bir şart takdirenden cümlenin başına geçebildiği için kelamın şartla başlamasında bir sakınca görmemektedirler. Hâlbuki istisna ister lafzî isterse takdirî olsun cümlenin sonlarında bulunması iktiza eder.¹¹⁶ Konuya farklı bir açıdan yaklaşan Serahsî (ö. 483/1090) ise, örfi istisnânın ikrarla ilgili bir kelamda söylenmesi durumunda cümleyi "*azîmet*"¹¹⁷ olmaktan çıkarıp şart anlamına nakletmektedir. Nitekim Allah'ın, Hz. Mûsâ'nın verdiği sözde sabırsızlığını beyan için "Mûsâ: 'İnşallah beni sabırlı bulacaksın. Hiçbir işte de sana karşı gelmeyeceğim' dedi"¹¹⁸ âyetini zikretmesi bu hususu vurgulamak amacıyla.

Hanefî ve Şâfiîler örfi istisnânın kavli tasarruflarla beraber kullanılması durumunda bu tasarrufların örfi istisna tarafından menedileceğini ileri sürerler. Hatta Hanefîler böyle bir istisnânın hükmünün "*inşâ*" sığa da olsa "*ihbarî*" olduğunu;¹¹⁹ ancak emir ve nehiy sîgalarıyla kullanıldığında hükmün sabit olmayacağını iddia ederler. Söz gelişi bir kimse: "*Vefatımdan sonra falanca kimseye malımın üçte birini verin inşallah*" diyerek vasiyette bulursa istisna emir cümlesinde bulunduğu için bâtil, vasiyet ise geçerlidir.¹²⁰ Keza ölüm hastalığına (maraz-ı mevt) yakalanan bir kimse: "*Ölümümden sonra kölemi azat edin inşallah*" veya "*Kölem ölümünden sonra hürdür inşallah*" derse birinci cümlede örfi istisna, emir cümlesinde mevcut olduğundan bâtil, vasiyet geçerli; ikinci cümlede istisna, bir icap cümlesinde bulunduğu için amel ettiği için geçerli, vasiyet ise sahih olmamaktadır.¹²¹ Buna karşılık Mâlikî ve Hanbelî mezhebiyle, Evzâî, Hasan el-Basrî ve Katâde (ö. 117/735) gibi fakihler ise örfi istisnânın yeminler dışında kalan tüm tasarrufların kuruluşuna mâni teşkil etmediğini savunurlar. Şu kadar var ki, bir kimse: "*Benim zimmetimde ona ait bin dirhem vardır inşallah veya Allah hükmederse*" derse kendisine bin dirhem vermek lazım gelir. Çünkü bir kimse bir şeyi ikrar ettiği zaman Allah'ın onu dilemesi

¹¹⁴ Tirmizî, "en-Nüzûr ve'l-eymân", 7 (No. 1532).

¹¹⁵ Karâfî, *ez-Zehîre*, 4/22.

¹¹⁶ Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Kudâme, *Ravzatü'n-nâzır ve cünnetü'l-münâzır* (b.y.: Müessesetü'r-Reyyân, 1423/2002), 2/ 96-97.

¹¹⁷ Kelam, lağv ve azîmet olmak üzere iki çeşittir. Lağv, boş sözler; azîmet ise üzerine kesin karar verilen sözlerdir. Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed es-Serahsî, *el-Mebsût* (Beyrut: Dâru'l-Mârife, 1414/1993), 17/191.

¹¹⁸ el-Kehf 18/69.

¹¹⁹ İnşâ, söylenmesiyle aynı anda bir fiil gerçekleştirmiş olan ifadedir. İhbâr ise mâzide meydana gelen ve gelecekte vuku bulacak bir olayı ilan etmektir. Aralarında sınımsız bir ilişki bulunan bu iki kavram bazen birbirlerinin yerine geçebilmekte, ihbarî bir ifade inşâ olabilmektedir. Meselâ bir koca eşine: "*Ayağa kalkarsan boşsun*" derse bu ifade artık haber cümlesi olmaktan çıkıp bir inşâ cümle olmaktadır. Ali İhsan Pala, *İslâm Hukuk Metodolojisinde Emir ve Yasakların Yorumu* (Ankara: Fecr Yayınları, 2009), 58-62.

¹²⁰ İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, 4/136; İbn Âbidîn, *Reddül-Muhtâr*, 3/366; Vizâratü'l-evkâf, "İstisna", 3/196.

¹²¹ İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, 4/136; Ebü'l-Meâlî Burhânüddin Abdülazîz b. Mâze, *el-Muhîtü'l-burhânî*, thk. Abdülkerim Sâmî (Beyrut: Dâru'l-Kütüb, 1424/2004), 3/282; İbn Âbidîn, *Reddül-Muhtâr*, 3/689.

veya nasip etmesi herkes tarafından olağan bilinir. O halde örnekte olduğu üzere örfî istisna yeminleri bozsa da bunun dışında kalan tüm akit ve tasarrufların kuruluşuna mâni olmaz.¹²²

Diğer taraftan örfî istisna Allah adı dışındaki varlıkların isimleriyle ifa edilirse aksi bir husus ortaya çıkar. Bu istisna Allah'ın ismiyle yapıldığında ister varlık isterse yokluk üzere ta'lik edilsin, Allah'ın daima varlığı irade etmesi sebebiyle ikisinden birinin vâki olması kesin, mâlum ve zaruridir. Oysa başkalarının adıyla yapılan istisnalarda aynı şeyler mevcut olmamakta, haber olmaktan öteye gidemeyip kesin bir bilgi ifade edememekte, sonuçta zan seviyesinde kalıp bâtil sayılmaktadır.¹²³

Hanbelîler, herhangi bir konu üzerine yapılan yeminin örfî istisna ile bâtil olduğunu, bunun dışında kalan akitlere örfî istisnanın tesiri olmadığını savunurlar. Meselâ bir kimse: "*Sana bu malı sattım inşallah*" veya "*Sana bu malı hibe ettim inşallah*" şeklinde bir cümle kursa her iki akit de sabit olur. Konu, talâk açısından düşünüldüğünde ise, Hanbelîlerdeki bir görüşe göre örfî istisna sözü geçen akitlerin yürürlüğünü durdurabileceği, diğer bir görüşe göre ise yapılan davranışın yeminle ilgisi olmaması sebebiyle her iki akde de tesir etmediği şeklindedir. Meselâ bir kimse eşine: "*Seni boşadım inşallah*" derse insanların bu konudaki ihtilafı ve delillerin teâruzunu nedeniyle örfî istisna bu akitlere hiçbir fayda sağlamaz.¹²⁴

O halde buraya kadar anlatılan özet bilgi ve örneklerden örfî istisnanın gerekli şartları taşıdığına bazı akit ve tasarruflara tesir ettiği ve mezhepten mezhebe, fakihten fakihe değişen birtakım fikhî hükümler doğurduğu sonucu çıkarılabilir. Bu sebeple konunun enine boyuna irdelenebilmesi ve fikhî hükümlerin daha kolay anlaşılabilmesi için örfî istisnaya ilgili kısımların farklı başlıklar altında detaylıca incelenmesinde yarar vardır.

2. Örfî İstisnanın Bazı İbadet ve Akitlerdeki İzdüşümü

Yapılan araştırmayla örfî istisnanın, İslâm fikhının tüm ahkâmında değil, bazı ibadet ve akitlerde tezahür ettiği ifade edilebilir. Tezahür ettiği alanlar ise ibadetler, nikâh, talâk, ikrar, yemin ve diğer tasarruflar şeklinde sıralanabilir.

2.1. İbadet Ahkâmındaki Yeri

İslâm hukukunda ibadetlere istisna ile başlamanın teşvik edildiği, onsuz ifa edilen ibadetlerin ise noksan kalabileceği ifade edilebilir. Nitekim bir müslümanın: "*İnşallah namaz kıldım, inşallah oruç tuttum*" demesi, ifa edilen ibadetin Allah nezdinde kabul edilip-edilmediğinin bilinmemesi sebebiyle câizdir. Zira müminler yaptıkları iman ve ibadetlerinin Allah katında kâmil ve makbul olup-olmadığı noktasında bilinmezlik içerisindedirler. Bu sebeple iman ve ibadetlerde istisnanın kullanımına ihtiyaç duyulmaktadır.¹²⁵

Konuya başka açıdan yaklaşan Hanefî fakih Halvânî (ö. 452/1060) dille tahsis edilen istisnanın talâk ve bey' gibi akitleri iptal ettiğini, ancak dille tahsisi mümkün olmayan "*Yarınki oruca niyet ettim inşallah*" örneğinde olduğu gibi ibadet türü amelleri ise lafzen iptal etse de niyet kalben yapıldığı için iptal edemediğini, bu tür

¹²² Düsûkî, *Hâşiyetü'd-Düsûkî*, 3/402.

¹²³ Karâfî, *el-Furûk*, 1/ 77; Karâfî, *ez-Zehîre*, 4/79.

¹²⁴ Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Kudâme, *el-Muğnî* (b.y.: Mektebetü Kahire, 1387/1968), 7/466.

¹²⁵ Abdülaziz b. Abdullah İbn Bâz, *Mecmûu Fetâvâ* (b.y.: y.y., ts.), 5/403.

ibadetin edasının böyle bir niyetle mümkün olduğunu dile getirmiştir.¹²⁶ Ayrıca söz konusu örnekteki istisna, hakiki istisna değil, Allah'ın yardım ve muvaffakiyetini talep etme anlamına gelen örfi istisna olması nedeniyle de câizdir.¹²⁷ Buna mukabil bazı ibadetlerde örfi istisnânın kullanılması, insanın Allah'a olan ihtiyacına şüphe düşürdüğü ve O'na tazimi tam manasıyla ifade etmediği veçhiyle câiz değildir. Meselâ iftitah tekbirinden önce namaza niyet sadedinde kişinin: "*Allah'ım beni affet, Şeytanın şerrinden Allah'a sığınırım, Allah dilerse*" gibi cümlelerle niyetlenmesi yukarıda geçen sebeplerden ötürü câiz değildir.¹²⁸ Keza Şâfiîlere göre abdest alırken niyetin, abdestin başından sonuna kadar devam etmesi ve bu niyeti bozucu her türlü eylem ve sözden sakınılması önem arz eder. Bu minvalde kişi abdest ibadetini ifa ederken bereket ummak veya niyeti bozmamak amacı dışında "*inşallah*" derse niyetin devamı sağlanmadığı için abdest sahih değildir.¹²⁹ Buradan hareketle örfi istisnânın ibadet ahkâmında önemli bir yere sahip olduğu ve bazı ibadetlerde teşvik edilmesine karşın bazı ibadetlerde câiz olmadığı iddia edilebilir.

Dualardaki yansımalarına gelince, örfi istisnânın dualarda kullanılması haramdır. Çünkü Hz. Peygamber'in "*Sizden biriniz 'Allah'ım inşallah beni bağışla, inşallah bana merhamet et, inşallah beni rızıklandır' demesin ve dileğini ısrarla istesin. Çünkü Allah'ı zorlayacak hiçbir güç yoktur*"¹³⁰ şeklindeki sahih hadisi buna işaret etmektedir. Bu şekilde ifa edilen dua, kulun Allah'a muhtaçlığını izhar etmeme ve onsuz yapabileceğini hissettirme anlamları taşımaktadır. Böyle taleplerin hâsıl olması Allah'a karşı saygısızlık ve şer'î kurallara aykırılık teşkil etmesi nedeniyle imkânsızdır.¹³¹

2.2. Nikâh ve Talâk Ahkâmındaki Yeri

Örfi istisnaya çokça başvurulmuş alanlardan birisi de nikâh ve talâk ahkâmıdır. Bir erkeğin evlenmek istediği bir kadına "*Seninle evlendim sen dilerse*" ya da "*Zeyd dilerse*" örneğinde olduğu gibi nikâh akdini örfi istisnaya ta'lik etmesi durumunda nikâhın sahih olup-olmadığı ulemâ arasında tartışılmıştır. Hanefîler nikâha örfi istisnânın ta'lik edilmesi durumunda istisna sahibi aynı mecliste ileri sürdüğü istisnayı iptal ederse nikâhın sahih olduğunu, çünkü yapılan iptalle nikâhın örfi istisnaya ta'lik edilmemiş bir hale geldiğini savunmuşlardır. Keza onlar, bir erkek, evlenmeyi düşündüğü kadına: "*Seninle evlendim dilerse*" dedikten sonra kadın herhangi bir şart sunmaksızın: "*Kabul ettim*" şeklinde cevap verirse kabulün, bir nevi meşfet sayılması sebebiyle istisnânın iptaline gerek kalmaksızın nikâhın sahih olduğunu da ifade etmişlerdir. Şâfiîler bir erkek, kadına: "*Seninle evlendim inşallah*" şeklinde bir söz sarf eder, bununla da ta'lik veya boşamayı kastederse nikâhın sahih olmadığını; ancak bununla bereketi ve her şeyin Allah'ın meşfetiyle meydana geldiğini katederse nikâhın sahih olduğunu belirtirler. Hanbelîler ise karşı tarafın da aynı şekilde kabulü şartıyla nikâhı sahih kabul etmişlerdir.¹³²

¹²⁶ İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, 4/136; İbn Âbidîn, *Reddül-Muhtâr*, 3/366.

¹²⁷ İbn Mâze, *el-Muhîtü'l-burhânî*, 3/380, 382.

¹²⁸ İbn Mâze, *el-Muhîtü'l-burhânî*, 1/293.

¹²⁹ Vizâratü'l-evkâf ve's-şüûni'l-islâmiyye, "Vudû", *Mevsûatü'l-fıkhiyye*, (Kuveyt: Dâru's-Selâsil, 1427/2006), 43/330.

¹³⁰ Buhârî, "Tevhîd", 31 (No. 7477).

¹³¹ Karâfi, *el-Furûk*, 4/285-86.

¹³² İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, 3/198; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc* (Beyrut: Dâru'l-Kütüb, 1414/1994), 4/231; Mansûr b. Yûnus b. Salâhuddîn el-Buhûtî, *Keşşâfü'l-kınâ'* (Beyrut: Dâru'l-Kütüb, ts.), 5/40.

Nikâh akdi, "*Seni kızım ile evlendireceğim ayın başı gelirse*" veya "*Annesi izin verirse*" veyahut "*Falanca razı olursa*" gibi meşîetin dışında istikbale yönelik bir şartla kayıtlanarak yapılırsa nikâhın gerçekleşmesi ivazlı akitler gibi belirtilen şartlara bağlı olduğu ve bunun da nikâhın ruhuna aykırılık teşkil ettiği veçhiyle sahih değildir.¹³³

Konu, talâk ahkâmına gelince örfî istisnânın amel edebilmesinin kelama muttasıl olmasına bağlı olduğu daha önce belirtilmişti. Bu şart talâkta da kendini göstermektedir. Talâk lafzının cümlede örfî istisnadan önce veya sonra gelmesinde herhangi bir mahzur yoktur.¹³⁴ Bu bağlamda bir kimse eşine: "*Sen boşsun*" der, sonra bir miktar sükût ettikten sonra: "*üç defa inşallah*" derse, bu sükût nefesin kesilmesinden kaynaklanmış ise üç talâk, kaynaklanmamışsa bir talâk vâki olur. Aynı durum teneffüs etmekten veya eli ağızdan kaldırmaktan kaynaklı ise af kapsamında değerlendirilir.¹³⁵ Ancak talâk konusunda örfî istisna yaparken kişinin ağzı başkası veya eşi tarafından belli bir zaman kapatılır, sonra onu bıraktığında o kişi örfî istisnayı zikrederse istisna sahih olduğu için talâk geçersiz; zikretmezse istisna sahih olmadığı için talâk vâki olur.¹³⁶

Örfî istisnalı bir kelimada talâk, bir mektup veya mesajla ifa edilirse yine muttasıl olma şartı aranır. Gıyaben kaleme alınan yazılı materyaller tıpkı aynı ortamda ifade edilen sözler mesabesinde kabul edildiğinden örfî istisna kelama muttasıl olursa istisna geçerli, talâk geçersiz; muttasıl olmazsa istisna geçersiz, talâk geçerli olur.¹³⁷

Örfî istisna içeren bir talâkta boşama sayısı küçükten büyüğe doğru tekmil edici bir sıralama ile olursa üç talâk, büyükten küçüğe doğru olursa talâk geçersiz olur. Şöyle ki, bir kimse eşine: "*Sen bir defa ve üç defa boşsun inşallah*" diyerek cümle kurarsa boşama tekmil edici özelliğe sahip olduğu için talâkın üçü de vâki olurken; "*Sen üç defa ve bir defa boşsun inşallah*" diyerek cümle kurarsa boşama, boş sözden ibaret olduğu için geçersizdir.¹³⁸ Keza koca, eşine: "*Sen üç, üç defa boşsun inşallah*" diyerek kelam ile örfî istisna arasına teyit etmek için boşama sayısını ilave ederse Ebû Hanîfe'ye göre ikinci kelime boş olduğu (lağv) ve kelam ile istisna arasında fâsıla meydana getirdiği için istisna bâtil, talâk geçerli; İmâmeyn'e göre ise kelamın örfî istisnaya açık bir şekilde mevsul (bitişik) olması sebebiyle istisna sahih, talâk geçersizdir.¹³⁹

Koca, boşama yetkisi konusunda eşine örfî istisna kullanarak vekâlet verirse hangi şartı koyduysa kadının o şarta uyması önem arz etmektedir. Meselâ koca, eşine: "*Dilersen kendini üç defa boş*" şeklinde hitap ettikten sonra kadın, kendini bir defa boşarsa üç defa boşama şartı yerine gelmediği için boşama hükmü gerçekleşmez. Keza koca, eşine: "*Dilersen bir defa kendini boş*" dedikten sonra kadın, kendini üç defa boşarsa Ebû Hanîfe'ye göre bir önceki kaideye binaen boşama gerçekleşmezken; İmâmeyn'e göre kadının üç boşamayı dilemesi, bir boşamayı dilemesi demek olduğu ve ileri sürülen şart yerine getirildiği için boşama vâki olur.¹⁴⁰

¹³³ Vizâratü'l-evkâf ve's-şüûni'l-islâmiyye, "Nikâh", *Mevsûatü'l-fikhiyye* (Kuveyt: Dâru's-Selâsil, 1427/2006), 41/309.

¹³⁴ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 3/157.

¹³⁵ İbn Âbidîn, *Reddû'l-Muhtâr*, 3/367.

¹³⁶ İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, 4/139.

¹³⁷ İbn Mâze, *el-Muhîtü'l-burhânî*, 3/276.

¹³⁸ İbn Âbidîn, *Reddû'l-Muhtâr*, 3/367.

¹³⁹ Serahsî, *el-Mevsûat*, 18/90.

¹⁴⁰ İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, 4/103.

Talâk, tarafeyn tarafından birbirlerinin dilemelerine bağlanırsa bâtil olur. Meselâ bir koca, eşine: "*Sen boşsun dilerse*" dedikten sonra kadın: "*Ben boşamayı diliyorum, sen dilerse*" derse, koca da: "*Boşamaya niyet ederek diliyorum*" dese kocanın, boşamayı kadının dileğine, kadının da kocanın dileğine bağlaması sebebiyle şart gerçekleşmez. Dolayısıyla şartın alakasız birtakım şeylerle iştigal edilmesi ve sonuçta boşama yetkisinin kadının elinden çıkması veçhiyle boşama bâtil olur.¹⁴¹ Lâkin koca, eşine: "*Sen boşsun dilerse*" dedikten sonra kadın: "*Ben bu, gece veya gündüz olursa ya da bu, babam, annem veya eşim olursa*" diyerek örfi istisnasını mevcut olan bir şeye ta'lik ederse talâk meydana gelir. Çünkü bu husus, mevcut bir şarta ta'lik edilmiş olmakta, mevcut bir şartın da geçerliliği sahih kabul edilmektedir.¹⁴²

Örfi istisna kendisiyle talâkı veya kazf haddini gerektirici bir cümle içerisinde kullanılırsa farklı görüşler bulunmakla beraber istisna sadece o zikredilen şey için geçerli, kendisiyle talâkı veya kazf haddini gerektirici bir cümle içerisinde kullanılmazsa cümlenin tamamı için geçerlidir. Meselâ bir kimse eşine: "*Ey zinakâr kadın veya ey boş olan kadın! Sen üç talâk ile boşsun inşallah*" dediğinde örfi istisna zinakâr veya boş olan kadın hakkında vâki olur. Buna karşın koca: "*Ey habis kadın! Sen üç talâk ile boşsun inşallah*" dediğinde örfi istisna tüm cümle için vâki olur.¹⁴³

Örfi istisna sırasıyla hem ric'î hem de bâin talâkın zikredildiği bir cümle içerisinde bulunursa o kişiye hangisini kastettiği sorulur. Ric'î talâka niyetlenmişse ric'î talâkla istisna arasına fâsıla girdiği için istisna geçersiz, talâk vâki olur. Şayet bâin talâka niyetlenmişse bâin talâkla istisna muttasıl olduğundan istisna amel eder, bâin talâk geçersiz olur. Konuyu örnek üzerinde değerlendirmek gerekirse, bir koca eşine: "*Sen ric'î veya bâin talâkla boşsun inşallah*" şeklinde bir söz sarf ederse niyetinin kendisine sorulması neticesinde ric'î talâka niyetlenmişse ric'î talâkla istisna arasına bâin talâk lafzı girdiğinden istisna amel etmemekte ve talâk gerçekleşmektedir. Bâin talâka niyetlenmişse sözle istisna muttasıl olduğundan istisna, bâin talâkı iptal etmektedir.¹⁴⁴

Kocası tarafından boşamaya maruz kalan kadının veya boşamaya yeltenen kocanın örfi istisna sözünden önce vefat etmesi durumunda örfi istisnânın ölümüne muttasıl olup-olmaması noktasında birtakım hükümlerin ortaya çıkması da bu kapsamda düşünülebilir. Bir koca eşine: "*Sen boşsun*" dedikten sonra "*inşallah*" sözünü sarf etmeden kadın vefat ederse kadının vefatı ta'like; yani örfi istisnaya zıtlık teşkil etmez. Buradaki olay talâk değil, ta'likin kendisidir. Ta'lik nasıl hükme tesir edip onu iptal edebiliyorsa, ölüm de hükme tesir edip onu iptal edebilmektedir. Her ikisi de hükmü iptal etme hüviyetine sahip olmaları yönüyle birbirlerine eşittirler. Binaenaleyh bu cümlede istisna sahih olduğu için talâk gerçekleşmez. Diğer taraftan konu, kocanın vefatı açısından düşünüldüğünde ise yukarıdaki hükmün tersine bir durum ortaya çıkar. Şöyle ki, kocanın ölümü ile örfi istisna muttasıl değildir. Kocanın talâktan önce istisnayı kadına söylemek istediği herkesin mâlumudur. Hal böyle olunca ölüm ile istisnânın arası muttasıl olmaması ve istisnânın amel etmemesi nedeniyle talâk bilfiil gerçekleşir.¹⁴⁵

¹⁴¹ İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, 4/103; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi*, 3/122.

¹⁴² Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi*, 3/122.

¹⁴³ İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr*, 3/284, 367.

¹⁴⁴ İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr*, 3/368.

¹⁴⁵ İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr*, 3/368.

2.3. İkrardaki Yeri

Bazı fakihler tarafından örfî istisnanın yeminler dışında kalan tüm tasarrufların kuruluşuna mâni teşkil etmediği daha önce ifade edilmişti. Bu meyanda bir kimse: "*Benim zimmetimde ona ait bin (dirhem) vardır inşallah*" derse ona bin (dirhem) vermesi lazım gelir. Çünkü ikrar, gerçekleşmiş olan şeyin haberidir. Gerçekleşen şey ise kendisine birtakım şartların ta'lik edilmesini kabul etmez.¹⁴⁶ Buna karşın İmam Şâfiî, örfî istisna nasıl talâk, köle âzadı ve yeminde etkin bir rol oynuyorsa ikrar cümlesinde de aynı etkinliğe sahiptir. Bu meyanda kişi: "*Sana olan borcumun tamamını ödedim Allah dilerse veya falanca dilerse*" dediğinde zikri geçen gerekçe sebebiyle istisna sahih, ikrar ise bâtıldır.¹⁴⁷ Aynı düşünceyi gerekçesi farklı olmakla beraber Hanefîler de savunmaktadırlar. Onlara göre daha önceden olmuş bir şeyi ihbar etmek anlamına gelen ikrara örfî istisna ta'lik edilirse ihbar edilen şey muhtemel anlama dönüşmekte, böyle bir şey ise mümkün görünmemektedir.¹⁴⁸

Hanbelîler diğer mezheplerden farklı olarak ikrarı, Allah'ın ve insanların meşîetine ta'lik edilmesi şeklinde iki kategoriye ayırmışlardır. Bir işin Allah'ın meşîetine bağlanması, ona şart koşulması değil, bereket için onun olurunun alınması demektir. Meşîet-i ilâhî ancak istenen işin vukuuyla bilinir. Dolayısıyla işin varlığı üzere durması mümkün değildir. Oysa insanın meşîetinin vukuu kolayca bilinebildiği için istenen işin vukuu şart olarak ileri sürülebildiği gibi istikbale de taayyün edebilir. Sonuçta bu husus ikrar değil, bir vaat olarak ortaya çıkar. Binaenaleyh bir kimse diğerine: "*Benim sana bin (dirhem) borcum olsun eğer dilersen veya Zeyd dilerse*" derse az önceki geçen gerekçe ışığında bu ikrar sahih olmamaktadır. Başka bir görüşe göre ise ikrarın, ister Allah'ın isterse başkasının meşîetine ta'lik edilmesi durumunda onun hükmünü kaldırıcı şeyi hemen ardından zikretmesi sebebiyle ikrar sahih olur. Başka bir ifadeyle güya kişi önce ikrar etmiş, sonra da ikrarından dönmüş sayıldığı için yaptığı rücu sahih değildir.¹⁴⁹

2.4. Yemindeki Yeri

Örfî istisnanın belki de en fazla kullanıldığı alan yemin ahkâmıdır. Zira örfî istisna, bir nevi kefâret addedildiği için yemin içeren cümlelerde kullanımının câiz olması¹⁵⁰ insanlar tarafından sıkça başvurulmasına sebep olmuştur. Bu hususta önemli olan, yemin eden kişinin neye niyet ettiği. Meselâ bir birey: "*Vallahi (Allah'a yemin olsun ki) bunu yapmayacağım inşallah*" diye yemin eder, akabinde niyet ettiği şeyi yaparsa, niyeti örfî istisna ise kefâret gerekmezken; niyeti "Ancak, "Allah dilerse yapacağım" de. Unuttuğun zaman Rabbini an ve "Umarım Rabbim beni, bundan daha doğru olana ulaştırır" de"¹⁵¹ âyetindeki örfî istisnaya vurgu değilse yeminini bozmuş olur.¹⁵²

Yemin eden bir kimsenin yemin cümlesinde ister alenen isterse gizlice örfî istisnayı söylemesi durumunda yaptığı yemin bozulduğuna göre bir kimse bir

¹⁴⁶ Karâfi, *ez-Zehîre*, 9/303.

¹⁴⁷ Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed Habib el-Mâverdi, *el-Hâvi'l-kebîr*, thk. Ali Ma'vez (Beyrut: Dâru'l-Kütüb, 1419/1999), 18/287.

¹⁴⁸ Vizâratü'l-evkâf ve's-şüûni'l-islâmiyye, "İkrâr", *Mevsûatü'l-fikhiyye* (Kuveyt: Dâru's-Selâsil, 1427/2006), 6/64.

¹⁴⁹ İbn Kudâme, *el-Muğni*, 5/161; Vizâratü'l-evkâf, "İkrâr", 6/65.

¹⁵⁰ Sahnûn, *el-Müdevvene*, 1/584.

¹⁵¹ el-Kehf 18/23-24.

¹⁵² Sahnûn, *el-Müdevvene*, 1/584.

başkasına yemin ettirir, akabinde gizlice örfi istisnayı söylemesinden korkarsa ona açıktan yemin ettirir ve yeminin hemen ardından "Sübhânullâh" demesini kendisinden isteyebilir.¹⁵³ Böylelikle yeminin bozulmasının önüne geçilebilir.

Anlam yönünden birbirinden farklı yemin cümlelerinden sonra bir defa örfi istisna zikredildiğinde bu istisna cümlelerin tamamına şamil olmakta ve yapılan yeminleri iptal etmektedir. Meselâ bir kimse: "Allah'a yemin olsun ki yemek yemeyeceğim, eve girmeyeceğim ve Zeyd ile konuşmayacağım inşallah" şeklinde bir cümle kurarsa, örfi istisna cümlelerin tamamını kapsamakta ve yapılan üç yeminin de hükmünü bertaraf etmektedir.¹⁵⁴

Zihâr yemini bazen örfi istisna ile kullanılabilir. Zihâr, bir kocanın, eşini kendisine ebediyen haram olan kadınlardan birisinin uzvuna benzetmesidir.¹⁵⁵ Cumhura göre böyle bir yemin kocanın, eşine: "Sen bana anamın sırtı gibisin inşallah" şeklinde ifade edilirse hiçbir şey lazım gelmezken; "Sen bana anamın sırtı gibisin falanca dilerse" veya "sen dilerse" şeklinde olursa zihâr yemininin büyük bir cinayet olması sebebiyle bu yeminle koca ile kadın arasında haramlık vâki olmakta, ancak kefâretle bu hüküm kalkmaktadır.¹⁵⁶

Îlâ yeminindeki örfi istisnadan da burada bahsedilebilir. Îlâ yemini bir kocanın, eşine yaklaşmamaya yemin etmesidir.¹⁵⁷ Örfi istisnaya irtibatına gelince Hanefîlere göre bir koca, eşine: "Sen eğer dilerse Allah'a yemin olsun ki sana yaklaşmayacağım" dedikten sonra kadın da bunu dilerse aynı mecliste olmak şartıyla îlâ yemini gerçekleşir. Aynı hüküm üçüncü bir şahısla istisnada da söz konusudur. Hanbelîlere göre kadın başka bir mecliste de dilerse îlâ yemini meydana gelir. Ancak kadının dışındaki üçüncü şahısların istisnası söz konusu olursa îlâ yemini bâtil olur. Şâfiîlere göre ise örfi istisna direkt muhatap olan kadına arz edilir, o da bunu dilerse îlâ yemini fevrî olarak gerçekleşirken, kadının dışındaki dolaylı muhataplarda şahıslar dilerse bile îlâ yemini muteber olmaz.¹⁵⁸

2.5. Diğer Tasarruflarda Örfi İstisna

Gündelik yaşamda insanların istisnayı kullanma zarureti yoktur. Meselâ bir kimsenin: "İnşallah sattım, inşallah gittim, inşallah yaşadım" gibi cümleler sarf etmesi, Allah'ın iradesine örfi istisnânın ta'lik edilmesini gerektirmez. Çünkü bu gibi söz ve fiiller sıradan şeyler olup başlaması ve bitmesi herkes tarafından idrak edilebilmekte¹⁵⁹ ve inşaî ve ihbarî cümleler olmadığı için bu istisnalar ulemâ arasında kabul görmemektedir.¹⁶⁰ Buna karşın meselâ bir kimse: "Ben bunu sattım inşallah"

¹⁵³ İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, 4/139.

¹⁵⁴ Cüveynî, *et-Telhîs fî usûli'l-fıkh*, thk. Abdullah Nebâlî, 2/ 84; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, thk. Muhammed Abdüsselâm, 260.

¹⁵⁵ Râzî, "Zhr", thk. Yusuf Şeyh Muhammed, 197.

¹⁵⁶ İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, 4/ 247; Vizâratü'l-evkâf, "Meşîet", 37348.

¹⁵⁷ Kefevî, *Külliyât*, 223.

¹⁵⁸ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 7/542; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *Ravzatü't-tâlibîn*, thk. Züheyr Şâviş (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1411/1991), 8/244; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi*, 3/ 131.

¹⁵⁹ İbn Bâz, *Mecmû Fetâvâ*, 5/403.

¹⁶⁰ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkûn*, 5/475.

derse Allah'ın bu satışı ezelde dilemesiyle şartın tahakkuk etmesi, bu şartın da var olmayı lazım kılan bir sebep olması nedeniyle bu satış icmâen geçerlidir.¹⁶¹

İslâm fıkında bir kimse başkasını kendi adına bazı tasarruflarda bulunması için vekil tayin edebilir. Vekil kendisine verilen vekâlet çerçevesinde birtakım tasarruflarda bulunabilir. Meselâ bir koca vekiline: "*Benim eşimi boşa*" dediğinde vekil, konuşmanın geçtiği mecliste o kadını boşayabildiği gibi sonrasında da boşayabilir. Vekâlet verme (tevkîl) bir nevi yardım isteme kabul edildiği, bu sebeple bağlayıcı olmadığından koca, verdiği vekâletten her zaman ve zeminde dönebilme hakkı olsa da bu tür vekâlete limit koyma hakkı yoktur. Konu, örfî istisnaya ilişkilendirildiğinde ise aksine bir hüküm ortaya çıkar. Koca, vekiline: "*Eşimi boşa eğer dilerse*" derse vekil, o kadını sadece belirlenen mecliste boşayabilmekte, kocanın ise verdiği vekâletten dönme hakkı bulunmamaktadır. Çünkü kocanın örfî istisnayı lafzen cümlede kullanması tevkil değil, temlik anlamı taşımaktadır. Vekilin, başkası adına yaptığı tasarruf her ne kadar kendi dilemesine bağlı olsa da aslında vekili olduğu kişinin dilemesiyle işlerlik kazanır. Temlikte ise baştan itibaren başkasının dilemesi olmaksızın mâlik kişi istediği tasarruf hürriyetine sahiptir.¹⁶²

Sonuç

Diğer fikhî konularda olduğu gibi fıkıh usûlü ilminin fūrû-i fıkıh ilmi ile sıkı sıkıya bağlı olduğu bu araştırmanın konusu olan örfî istisnaya bir kez daha gözler önüne serilmiştir. Araştırma neticesinde aslında daha çok iman ve itikat açılarından bir kelam konusu olan örfî istisna, fıkıh ilminde insanlar tarafından bazı alanlarda sıkça başvurulan bir çıkış kapısı olarak nitelendirilebilir. Bu çıkış kapısı da yaşantısını din üzere sürdürmek isteyen müslümanlara bazı noktalarda dara düşmeden rahat hareket edebilmelerine olanak sağlayabilmek için Şâri' tarafından konulmuştur. Aksi bir durum olsaydı hatalarla müsemma olan insanın dini yönden yaşam alanı daralacak, pek çok sıkıntıya duçar olacaktı. İşte örfî istisnanın dindar bir insan için ne kadar hayati öneme sahip olduğu bu araştırma neticesinde ortaya çıkmıştır. Zaten alışverişten hibeye, nikâhtan talâka, ikrardan yemin ve nezir ahkâmına varıncaya kadar yaşamın birçok alanında örfî istisnanın tatbik edilmesi, onun insan için ne kadar önemli olduğunu kanıtlar mahiyettedir. Ancak herhangi bir kelamda zikredilen her örfî istisnanın da geçerli olmadığını, geçerli olabilmesi için bazı farklı görüş ve deliller dikkate alınmazsa genel olarak kasıt, niyet, kararlı ve doğru bir telaffuz, kelama muttasıl olma, kefâret ve atıf edatı olan "*vav*" (و) ile aynı cümlede bulunmama, "*şâ*" (شاء) ve ondan müştak fiil ve isimlerle kullanılma ve sadece Allah'a veya Allah'ın dışındaki varlıklara izâfeti gibi şartları haiz olması gerektiğini burada belirtmek yerinde olacaktır.

Örfî istisnanın hükmüne gelince, fakihler tarafından herhangi bir kelama örfî istisnanın ta'lik edilmesi evlâ, sünnet veya vâcip; ta'lik edilmemesi ise mekruh veya haram olduğuna hükmedildiği, sonuçta ulemâ arasında bir ittifak sağlanamadığı görülmüştür. Yine aynı ihtilaf örfî istisnanın zikredilmediğinde telâfisinin hemen, aynı mecliste, daha sonra, dört ay, bir yıl veya iki yıl olarak tayin edilmesi hususunda da söylenebilir.

¹⁶¹ Karâfi, *el-Furûk*, 1/77, 79. Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bk. İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, 4/100.

¹⁶² Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi*, 3/122; İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadîr*, 4/99-100. Bu tür konularda vekâletin çeşitleri ve yetki sınırı hakkında geniş bilgi için bk. Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi*, 3/122-23.

Örfi istisna bazı kaynaklarda manevi istisna olarak isimlendirilse de özellikle son dönemde kaleme alınan eserlerde örfi istisna ismiyle anılır olduğu müşahede edilmiştir. Örfi istisnânın yerine fıkıh terminolojisinde ayrıntıda küçük nüanslar bulunmakla beraber “*mâşallah*”, “*bi-iznillah*”, “*meşîetullah*” ve “*iradetullah*” gibi kelimeler de istimal edildiği görülmüştür.

Cumhura göre ayrıntıda farklılık bulunsa da İslam hukukunda bazı ibadet esaslarında örfi istisnânın zikredilmesi teşvik edildiği gibi zikredilmediğinde herhangi bir günahının olmayacağı; ancak duada kullanılmasının gerekli olduğu anlaşılmıştır. Keza nikâh, talâk, ikrar ve yemin ahkâmında da cümle içerisinde örfi istisna bulunursa gerekli şartları taşıması durumunda istisna amel etmekte, anılan akitler ise bâtil hale gelmektedir. Hanbelî mezhebinin ise genelde farklı gerekçelerle bazı konularda cumhurla aynı çizgide hareket ettiği dikkatlerden kaçmamıştır. Konu, alış-veriş ahkâmına gelince örfi istisnânın kullanılmaması her ne kadar bazı âlimlerce tercih edilse de genel görüşe göre kullanılmasında fayda görüldüğü mülahaza edilmiştir.

Hanefî mezhebi genel olarak diğer akit ve tasarruflarda olduğu gibi örfi istisnada da mecliste aynı konunun konuşulması ve konunun değişmemesi şartıyla örfi istisnânın birtakım hükümleri doğurabileceğini ileri sürmüşken; Hanbelîler ise aynı mecliste bulunmanın şart olmadığını ve niyetin bu konuda esas belirleyici bir rol oynadığını kabul etmişlerdir.

Kaynakça

- Abdü'l-Mün'im, Mahmûd Abdurrahmân. *Mu'cemü'l-mustalahât*. 3 cilt. b.y.: Dâru'l-fazîle, ts.
 Âmidî, Ebü'l-Hasan Seyfeddin Ali b. Muhammed. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. Abdürrezzâk Affî. 4 cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-islâmî, ts.
 Askerî, Ebû Hilal Hasan b. Abdullah b. Sehl. *Mu'cemü'l-furûk*. thk. Şeyh Beytullah Bayat. b.y.: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1412/1991.
 Berhâmî, Yâsir b. Hüseyin. *el-Furkân beyne ulemâi'r-Rahmân*. thk. Abdurrahmân b. Abdilkerîm. b.y.: Dâru'l-Minhâc, 1428/2007.
 Buhârî, Ebü Abdullah Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-Sahîh*. 9 cilt. b.y.: y.y., 1422.
 Buhâtî, Mansûr b. Yûnus b. Salâhuddîn. *Keşşâfü'l-kınâ'*. 6 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütüb, ts.
 Cessâs, Ahmed b. Ali Ebû Bekr er-Râzî. *el-Fusûl fî'l-usûl*. 4 cilt. Kuveyt: Vizâratü'l-evkâf, 1414/1994.
 Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddin b. Yusuf. *et-Telhîs fî usûli'l-fikh*. thk. Abdullah Nebâlî. 3 cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâir, ts.
 Dilthey, Wilhelm. *Hermeneutik ve Tin Bilimleri*. çev. Doğan Özlem. İstanbul: Notos Kitap, 2012.
 Durmuş, İsmail. "İstinâf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/ 367-368. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
 Düsûkî, Şemseddin Muhammed. *Hâşiyetü'd-Düsûkî alâş-şerhi'l-kebîr*. b.y.: Dâru'l-Fikr, ts.
 Ebû Ceyb, Sa'dî. *el-Kâmûsu'l-fikhî*. Suriye: Dâru'l-Fikr, 1413/1993.
 Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistanî el-Ezdî. *Sünen-i Ebî Dâvûd*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. 4 cilt. Beyrut: y.y., ts.
 Ebû Hubeyb, Sa'dî. *el-Kâmûsu'l-fikhî*. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1408/1988.
 Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Mustasfâ*. thk. Muhammed Abdüsselâm. Beyrut: Dâru'l-Kütüb, 1413/1993.
 Hafâcî, Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed. *Hâşiyetü's-şihâb alâ tefsîri'l-Beydâvî*. 8 cilt. Beyrut: Daru Sâdir, ts.

- İbn Âbidîn, Muhammed Alâuddîn. *Reddü'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr*. 6 cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1412/1992.
- İbn Âşur, Muhammed Tâhir. *Tahrîrul'-ma'nâ's-sedîd*. 30 cilt. Tunus: Dâru't-Tunusî, 1404/1984.
- İbn Bâz, Abdülaziz b. Abdullah. *Mecmûu Fetâvâ*. 30 cilt. b.y.: y.y., ts.
- İbn Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nezâir*. thk. Muhammed Abdülkerim. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1404/1984.
- İbn Hazm, Ali b. Ahmed b. Said. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. Ahmed Şakir. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-Âfâk, ts.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebû Bekr. *İ'lâmü'l-muvakkîin*. 7 cilt. Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevziyye, 1423/2002.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed. *el-Muğnî*. 10 cilt. b.y.: Mektebetü Kahire, 1387/1968.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed. *Ravzatü'n-nâzır ve cünnetü'l-münâzır*. 2 cilt. b.y.: Müessesetü'r-Reyyân, 1423/2002.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid. *Sünen-i İbni Mâce*, thk. M. Fuad Abdülbaki. 2 cilt. b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, ts.
- İbn Mâze, Ebü'l-Meâlî Burhânüddin Abdülazîz. *el-Muhîtü'l-burhânî*. thk. Abdülkerim Sâmî. 9 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütüb, 1424/2004.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddin Muhammed. *Fethü'l-kadîr*. 10 cilt. b.y.: Dâru'l-Fikr, ts.
- İsfehânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Dâvudî. Beyrut: Dâru'l-kalem, 1412/1991.
- İsnevî, Abdürrahim b. Ali. *el-Kevkebü'd-dürriyye*. thk. Hasan Avvâd. Amman: Dâru Ammâr, 1405/1984.
- Karâfî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. İdrîs b. Abdurrahmân. *el-Furûk*. 4 cilt. b.y.: Âlemü'l-Kütüb, ts.
- Karâfî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. İdrîs b. Abdurrahmân. *ez-Zehîre fî'l-fikh*. thk. Muhammed Hacî. 14 cilt. Beyrut: Daru'l-Garb, 1414/1994.
- Kâsânî, Alâuddin el-. *Bedâiu's-sanâi'*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986.
- Kefevî, Ebü'l-Bekâ Eyyüb b. Musa. *Külliyât*. thk. Adnan Derviş. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâlî*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*. thk. Ahmed Berdûnî. 20 cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1383/1964.
- Mâverdi, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed Habib. *el-Hâvi'l-kebîr*. thk. Ali Ma'vez. 19 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütüb, 1419/1999.
- Münazzametü'l-arabiyye. "Vsl". *Mu'cemü'l-arabiyyi'l-esâsî*. b.y.: Durûs, 1419/1999.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-şâhih*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Nesâî, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Hasan Çelebi. 10 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Nesâî, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali. *Sünen*. thk. Abdülfettah Ebû Gudde. 8 cilt. Halep: Mektebü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1406/1986.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *Ravzatü't-tâlibîn*. thk. Züheyr Şâviş. 12 cilt. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1411/1991.
- Pala, Ali İhsan. *İslâm Hukuk Metodolojisinde Emir ve Yasakların Yorumu*. Ankara: Fecr Yayınları, 2009.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *et-Tefsîru'l-kebîr*. 32 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 1420/1999.

- Râzî, Ebû Bekr b. Abdilkadir er-. *Muhtâru's-sihâh*. thk. Yusuf Şeyh Muhammed. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1419/1999.
- Remlî, Muhammed b. Ahmed b. Hamza Şihâbüddîn. *Şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd*. thk. Hâlid Rıbâd. 20 cilt. Mısır: Dâru'l-Felâh, 1437/2016.
- Sahnûn, Ebû Saîd Abdüsselâm. *el-Müdevvene*. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütüb, 1414/1994.
- Semerkandî, Ebû Bekr Alâuddîn. *Tuhfetü'l-fukahâ*. 3 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütüb, 1414/1994.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed. *el-Mebsût*. 30 cilt. Beyrut: Dâru'l-Mârife, 1414/1993.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed. *Usûlü's-Serahsî*. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, ts.
- Suyûtî, Celâlüddîn. *el-Eşbâh ve'n-nezâir*. Beyrut: Dâru'l-Kütüb, 1410/1990.
- Şa'bân, Zekiyüddîn. *İslâm Hukuk İlminin Esasları*. çev. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb. *Muğni'l-muhtâc*. 6 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütüb, 1414/1994.
- Teftâzânî, Sa'duddîn Mes'ûd b. Ömer. *Şerhu't-Telvîh ale't-Tavzîh*. 2 cilt. Mısır: Mektebetü Sabîh, ts.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 5 cilt. Mısır: 1395/1975.
- Vizâratü'l-evkâf ve's-şüûni'l-islâmiyye. "İkrâr". *Mevsûatü'l-fikhiyye*. Kuveyt: Dâru's-Selâsil, 1427/2006.
- Vizâratü'l-evkâf ve's-şüûni'l-islâmiyye. "İstisna". *Mevsûatü'l-fikhiyye*. Kuveyt: Dâru's-Selâsil, 1427/2006.
- Vizâratü'l-evkâf ve's-şüûni'l-islâmiyye. "Meşîet". *Mevsûatü'l-fikhiyye*. Kuveyt: Dâru's-Selâsil, 1427/2006.
- Vizâratü'l-evkâf ve's-şüûni'l-islâmiyye. "Nikâh". *Mevsûatü'l-fikhiyye*. Kuveyt: Dâru's-Selâsil, 1427/2006.
- Vizâratü'l-evkâf ve's-şüûni'l-islâmiyye. "Vudû". *Mevsûatü'l-fikhiyye*. Kuveyt: Dâru's-Selâsil, 1427/2006.
- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed Ebü'l-Feyz. "Sny", *Tâcu'l-arûs*. thk. Mecmûa mine'l-muhakkıkîn. 37: 295. b.y.: Dâru'l-Hidâye, ts.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedruddîn b. Bahadır. *el-Bahru'l-muhît*. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütüb, 1414/1994.